

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

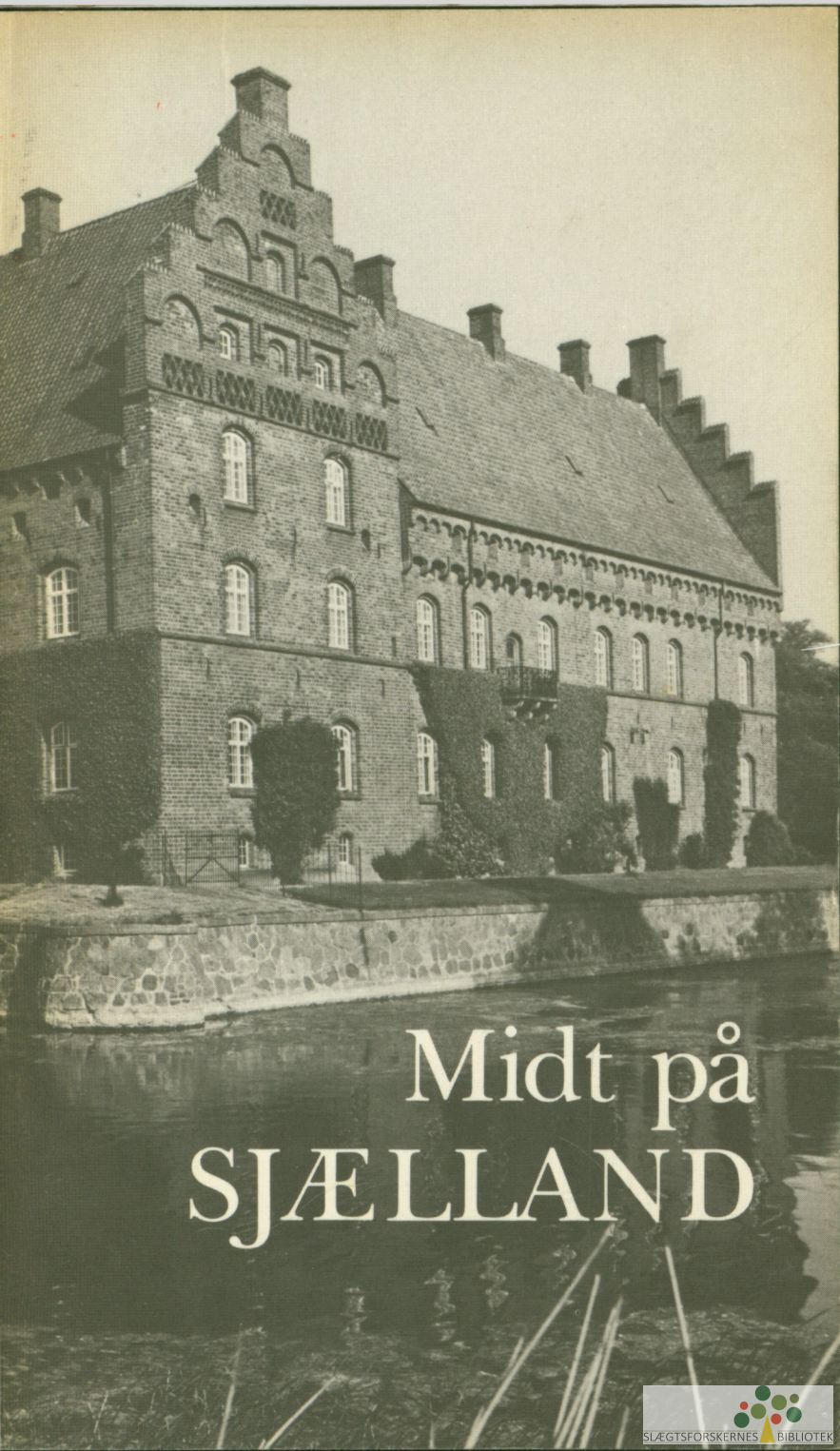
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

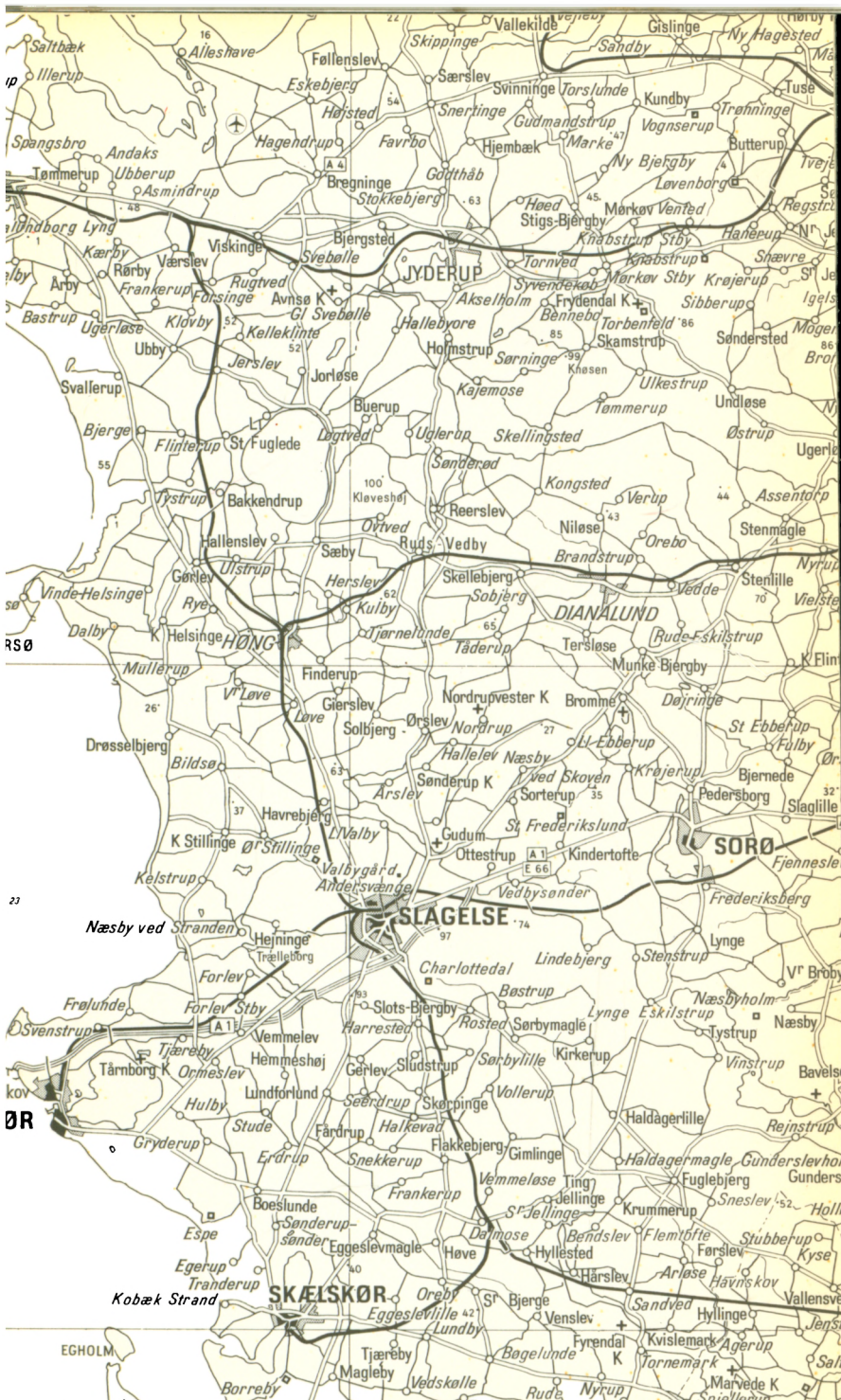
Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Midt på
SJÆLLAND

TURISTÅRBOGEN 1981

Fra Landet. Uddrag af Lauritz Anton Niensens

»Fra Landet« 3

Sproget på Midtsjælland

af professor, dr.phil. Poul Andersen 4

Plante- og dyreliv på Midtsjælland

af overlærer Evald Larsen 10

Oldtiden på Midtsjælland

af forfatteren, redaktør Henning Dehn-Nielsen 22

Historiske strejftog på Midtsjælland

af forfatteren, redaktør Henning Dehn-Nielsen 40

Kirker og kalkmalerier på Midtsjælland

af mag.art. Stig Hornshøj-Møller 53

Herregårde på Midtsjælland

af mag.art. Jens Fleischer 65

Boliger på landet på Midtsjælland

af museumsinspektør, mag.art. Gerd Neubert 76

Landstingsbyen Ringsted

af skoleinspektør, arkivar A. Strange Nielsen 83

Klosterbyen Sorø

af skoleinspektør, arkivar A. Strange Nielsen 91

Haslev – fra landsby til stationsby

af skoleinspektør, arkivar A. Strange Nielsen 99

Slagelse – fra akselkøping til moderne handelscenter

af redaktør Richard G. Nielsen 105

Ture i Midtsjælland

af redaktør, cand.jur. Tage Christiansen 111

Haslev-egnen 111

Bregentved og Gisselfeld-kanten 113

Omkring Holmegårds Mose 117

Susåen ved Gunderslevholm 118

Skjoldenæsholm-skovene 122

Fra Brorfelde til Åmosen 126

Gennem Sorø-egnen 130

Det vestlige Midtsjælland 133

Omkring Slagelse 133

Ved Tissø og Halleby Å 137

Stedregister 143

Denne bog er sat med 9 punkt Intertype Baskerville
og trykt i Fyens Stiftsbogtrykkeri, Odense
Illustrationer fra Fyens Stifts Reproduktionsanstalt
Typografien ved Erik Ellegaard Frederiksen 1DD
På omslaget herregården Gisselfeld
Fotograf Sven Thoby, Danmarks Turistråd

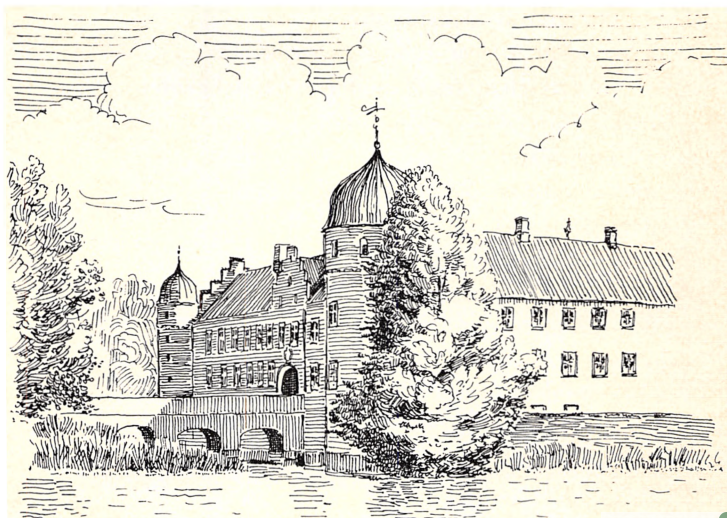
Redaktion ved Henning Dehn-Nielsen

Udgiven af Samvirkende Danske Turistforeninger

ISBN 87-87928-02-7

ISSN 0564-5034

Udsnit af Geodætisk Instituts kort
er gengivet med instituttets tilladelse (A.35/81).

Fra Landet

Ovenstående er titlen på en bog af digteren og højskolemanden Anton Lauritz Nielsen (1827-97) med undertitlen »Billeder af Folkelivet i Sjælland« eller rettere tre samlinger, som blev udgivet 1861-63 og bidrog til at skabe begrebet skolelærerlitteratur. Herunder bringes et lille uddrag af »En Kjerestehistorie«, som foregår i Munke Bjergby, uden at navnet dog nævnes.

Jeg vil bede Læseren følge mig til en smuk Bondeby i Sjælland. Dersom Du har seet den, eller nogensinde faaer den at see, vil Du sikkerlig prise Danmarks Deilighed. Byen ligger ved Skraaningen af en Bakke, ved hvis Fod en Aa løber ud i den nærliggende Sø. Husene hæve sig, det ene høiere end det andet, lige til Bakkens Top, der indtages af Kirken. Rummet imellem Huse og Gaarde udfyldes af Humlehaver; men Blomster og Urter seer man ikke meget af, thi det er i Sjællands eneste Humleegn, vi befinder os. Imellem Byen og Søen findes en lille Kratskov. Bestiger man nu Toppen af Bakken og seer ud over Byen med dens hvide Huse og grønne Humlehaver, over Aaen og Krattet, over Søen med dens mørke Skovkrands, gjennem hvilken man skimter de røde Mure af en gammel Herregaard – ja, da tænker man vel som jeg har tænkt:

»Her er det sødt at leve, tungt at døe!«

Folket i Byen synes dog ikke at skjønne paa den herlige Natur. Roser man deres Egn, sige de: »Aa ja, det er jo pænt nok, men vore Sandbanker ere saa tørre.« Dog veed jeg, at de klage over, »at der er saa dødt«, naar de komme til andre Egne, og at længes efter Hjemstavn.

Vignetten overfor: Torbenfeld i Jens Fleischers streg. Andre tegninger af denne: s. 66, 67, 69 og 70.

Sproget på Midtsjælland

Af Poul Andersen

Otto Jespersen, den verdenskendte anglist og fonetiker, sagde, at man kunne kende den rigsmålstalende dansker på, at man ikke kunne høre, hvorfra i riget han kom, hvor han var født og opvokset. Vi dengang unge, der søgte viden og uddannelse hos ham, var klar over, at der efter den definition ikke fandtes så forfærdelig mange rigsmålstalende danskere, for hørte man hjemme på Frederiksberg, var det da ikke så svært blandt kammeraterne at høre sig til, om man stod over for en bornholmer, en jyde, en sønderjyde, en københavner »med K«; ja selv en rigsmålstalende sjællænder røbede sig da undertiden, selv om hans sjællandske modersmål allerede dengang var meget afslidt, og »Bondesproget« led ilde under trykket fra det københavnske rigstalesprog. Det kunne jo ske, at en sjællandsk student slumpedede til at sige: »jeg har aldrig kendt *Marve*« eller »op på *Tawet*«. Selv mente jeg da nu nok, at jeg talte rigsmål, en overbevisning, som der dog nu – med et langt livs erfaring og en rigdom af sproglige iagttagelser bag mig – er rokket en del ved.

Allerede den berømte grammatiker i 1700-tallet, Jens Pedersen Høysgaard (1698-1773), der selv var jyde, holder i sin »Accentuered og Raisonnered Grammatica som viser det danske Sprog i sin naturlige Skikkelse« (1747) »Roeskildfolkes Dialect for den beste«, og mener, at »Naar de danske ord udi alle slags skolebøger bleve betegnede med de toner, som ordene udsiges med i den bædste dialect, saa kunde baade Jyder og andre . . . lære sig selv at tale Sællandsk, førend de hørte nogen Sællandsfar tale; og saaledes vilde den store u-lighed imellem dialecterne hos de skikkeligste og vittigste Personer temmelig formindskes«.

Det sjællandske stød

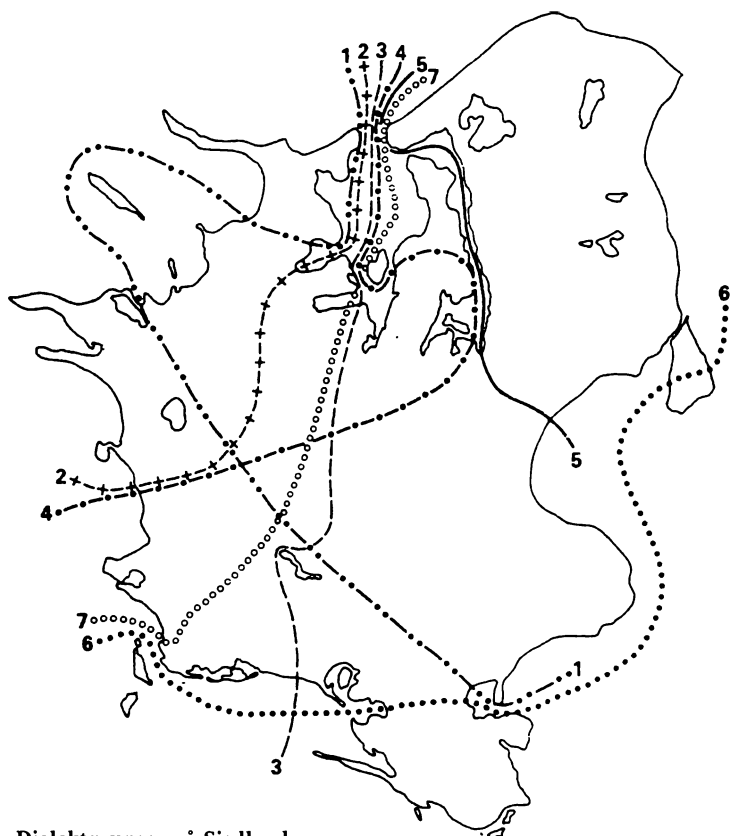
Selv om Høysgaards tanke om at lære alle danske at tale sjællandsk gennem undervisning i »de fire toners rætte udsigelse« (σ: accentlæren) er en utopi, så er påvisningen af den nære sammenhæng mellem sjællandsk og rigstalesproget, når det gælder accentfor-

merne (brugen af tryk-, tone- og især stødforhold) rigtig nok. Stødet har meget forskellig funktion og forskellig frekvens i ordstoffet i de forskellige danske dialekter, og netop i sjællandsk forekommer stød i særlig mange typer af ord og med en funktion, der viser, at den sjællandske dialekt er basis for stødbrugen i rigstalesproget, hvor brugen af stødet blot ikke er så konsekvent gennemført som i sjællandsk.

Hvad er »stød« for noget vil man vel spørge. Høysgaard beskrev det som »et meget lidet hik« i talen, og dette hik er noget der altid undrer udlændinge, der hører vort sprog. En svensk forfatter i 1500-tallet skildrer dansk sådan: »the trykia ordhen fram, likasom the willia hosta«, og det fortælles, at en hollænder engang sagde til sin sprogstuderende søn: »Jongen, hik tock zoo niet, dat is zoo slecht voor je keel (o: for Halsen)«, hvortil sønnen svarede: »Ik hik niet, Pa, ik spreek densch (o: jeg hikker ikke, Far, jeg taler Dansk)«. Men nogle eksempler er nok bedre. Stødet er det lille hik, man hører, når en rigsmålstalende siger: Bønd'er (modsat bøunner), hr. Møl'ler (modsat en møller), mor'd (modsat moder), and'en (modsat anden), hor'net (modsat hornet), by'en (modsat byen). Det er ikke alle dansktalende, der bruger stødet til at adskille ord som de ovenstående. Det har allerede Høysgaard opdaget. Han siger om de »Lolliker«, at deres udtale »kommer de kjøbenhavnske saa underlig for«, når de »gjør Ska'bet . . . til noget som en skabet (Adj.). I det ringeste lar de ikke Støde-tonen altid saa kjendelig høres som de burde«. Unægtelig ikke, for stød er ukendt i lollandsk og falstersk. Men man skal nu heller ikke overdrive, siger Høysgaard, man skal »formilde stødet, og ikke jøkke dem saa ilde ud, som de Sællandske Bønder gjør, hvilke i det henseende taler verre end nogen Jyde. Thi der er mange Jydske Dialecter, hvoraf den ene er slættere end den anden, men den gemene Sællandske er langt mere u-skikkelig i Aandelavet end nogen af de jydske«.

Det er vel især mængden af stød i sjællandsk, der har undret Høysgaard. Som bekendt er stødet i dansk det karakteristiske tilbehør til udtalen af enstavelsesord, mens tostavelsesordene ikke har stød. Vi taler om ordenes grundformer, ikke om bøjningsformer. Det lille hik høres snart i selve vokalen. Det hedder se'n (modsat sene), sto'r (modsat store), ås (/åse), hy'l (/hyle), gu'l (/gule), og det er

Dialektgrænser på Sjælland

Linie 1. Vest for: glda. -ak- > a· (ba· ka·), øst for: > a·w (ba·w ka·w).

Linie 2. Vest for: glda af > a'w, aw', øst for: > a', å'a.

Linie 3. Vest for: glda. hus o. l. > hu's, øst for: > hyw's.

Linie 4. Vest for: glda. ut > uð', øst og syd for: > yð'.

Linie 5. Øst for udtales ø og y ofte som o og u. (ol, smør, hor, huldebær).

Linie 6. Syd for: Stød findes ikke.

Linie 7. Vest for: bru·, du·, u·, slu· (bruge, dug, uge, sluge), øst for: bröw·, döw', öw·, slöw·.

karakteristisk at sjællænderne også har stød i fx. nu', di' (de), ti't og nå'k (nok). Er konsonanten efter kort vokal en stemt lyd, høres stød også ofte, men så ligger det på konsonanten: lam', dom', svend' (d'et er stumt), ung' (g'et er stumt), og der kan også godt være to konsonanter efter vokalen, når blot den første af dem er en stemt lyd: fol'k, dam'p, hjæl'p, kan't, dan's, pel's, pjæv's. Den sidste regel gælder for sjællandsk og rigsmålet men ikke for jysk; jyderne udtaler sådanne ord uden stød. Efter bestemte lydhistoriske regler udtales dog også en hel del rigsmålsord på en stavelse uden stød, hvad enten den efterfølgende konsonant er 1. stemt: ven, tin, øl, tal, gulv, sølv, guld, eller den er 2. ustemt: es, bøf, hat, stok, hest, vask, flæsk, hasp, gips, laks. Her ser man imidlertid den ejendommelighed i rigsmålet, at i tilfælde 1 får ordene stød, når de står i bestemt form: (ven, men) ven'nen, (tin, men) tin'net, øl'let, tal'let, gul'vet, søl'vet, gul'det, mens der ikke sker nogen ændring i tilfælde 2: hat – hatten, præst – præsten osv. I sjællandsk kommer stødet frem også i tilfælde 2, og det er et træk, der ofte røber også rigsmålstalende sjællændere. Det hedder altså i sjællandsk e'sset (men essen uden stød, fordi grundformen jo er et tostavellesord: esse), bø'ffen, ha'tten, sto'kken, he'sten, præ'sten, va'sken (men flasken, uden stød, for det er jo ikke et enstavellesord: flaske), ha'spen, la'ksen osv. Og hertil knytter sig mange ord af lignende opbygning, han dri'kker, min fæ'tter, min fa'ster, et o'ffer.

Bag rigsmålet står altså sjællandsken med den mere konsekvent gennemførte stødbrug, og det gælder også i andre ordtyper. I rigsmålsudtalen hedder det: længe, men det sammensatte ord: forlæng'e har stød, komme (/bekom'me), binde (/forbind'e). Det gælder også i sjællandsk, men her kommer stødet med også når der er tale om to selvstændige ord: forlæng'e rimer altså på f.eks. »det må inte vare for læng'e«, »han er for gam'mel«, »ti' dog stil'le, Dreng«. Og endelig en ejendommelighed, der ofte røber sjællænderen. Når et tostavellesord står som andetled i en sammensætning, får det altid stød, hvad ofte høres også hos rigsmålstalende sjællændere. Det hedder en guormåndskow'ne (men en kowne), mælkekand'e (men en kande), to helligda'we (men to dawwe), aftensmad hedder midaw'ten, med stød, men awten har ikke stød, drikkepæng'e (men pænge). Lyt til sjællænderen, der fortæller om gamle Per Torben-

Eksemplet Per Torbensen

Gamle Pæ Tårpesen tåw' sæ en stow'r Snaps, og jo varmer det vår tes me'r drak ha(n), og ha(n) fek jo åsse såmmetið' lidt få mæj'e, så ha(n) blew' lidt usi'kker. Ing Daw' i Køsbærtið'en da det vår mæj' var'mt, vilde Pæ'r pelle Køsbær a det ienste Træ'e ha(n) hað; deð stow' lidt på Hæld', å dæ lu'o ing lille Banke Sti'en under-eð; da Pæ'r nuw' stow' oppe på Sti'ing å rawte yð' ætter Bærrene, vingleð den å ha(n) faldt ny'ør å brækkeð nown Si'bi'en å motte i Sæj' (dvs. i seng), og hæ'r lu'o ha(n) nuw' og vår ette så lidt då'li. Hans Nabow', Hå'ans, dæ gåt gæ'veð for'eð (dvs. havde mistanke om), a det vår Varming og Brændevinen då vår Skyld i det hi'ele, gik ej' te Pæ Tårpesen å såae: Von'e ku du dåw åsse kåmme sån'e ætter-eð, Pæ'r, ku du dåw-te hå våareð dæj? Jow', Hå'ans, det ku jæ, for hað jæ tænkt a det sku guoð sån'e, jow gu min Sa'liheð had jæ ette fløtteð Stenban'king å law't ið Par a dine Ærtekle'pper (dvs. -knipper) i Stæ'ðeð.

Den brug af stød, som viser sig i dette stykke gammelsjællandsk dialekt, kan man stadig finde eksempler på hos mange rigsmålslænde sjællændere i skolen, i brugsen, på dommerkontoret, ja, sågar i folketinget.

Andre ejendommeligheder

Men næsten alle de andre gamle sjællandske ejendommeligheder, som man kan finde frem ved et nøjere studium af teksten (yð', pelle Køsbær, lu'o, ing Banke Sti'en, vingleð, i Sæj', gæveð for'eð, Varming, såae, våareð, Hå'ans) ja dem kan man måske høre enkelte af hos meget gamle sjællændere, der ikke har været meget uden for sognet, men hos de fleste er et sådant gammelt, ægte dialektlag forsvundet. Jeg ved, at de gamle sjællandske bønder brugte ordet kvinde i betydningen kone, og jeg har een gang i mit liv mødt en gammel mand, der i fri tale sagde: Min Kvenn døðð for træj' U'or siððen. Når sjællænderen siger »korn«, mener han byg; når han mener alle kornsorterne, bruger han (vist stadigvæk?) et andet ord: Sæð'in stu'or godt i U'or. Det er naturligt, at der ofte er overensstemmelse mellem det sjællandske og det skriftdanske udtryk: sjællænderen skal have sæden op på »stænget«, hvor fynboen vil sige op på »slyden«, langelænderen på »hilden«, jyden »hjàld« eller »rån«;

»hanen galer« på Sjælland, men »kokki råwer« på Fyn. Men ofte har (eller havde) sjællandsk dog netop bevaret meget gamle ord og ordformer, der ikke findes i nutidig rigsdansk: en »gamme«, en kalvekrybbe (findes også i skånsk og bornholmsk), en »pog« en lille dreng (skånsk påg, paug), »sidde op«, stå op om morgenen: Er den gamle opsidt (er bedstefader stået op?), som også har været brugt i skånsk (ja ä nysen oppsåden). Eller man erindrer sig de gamle s-løse navne: Olen (Olsen), Hå'n (Hansen) og Nilen, som vi kender fra »Pæ Nilen har trukket sin Jolle på Land – didelum didelum dej«.

At denne dialekternes rigdom på særord og blomstrende talemåder forsvinder eller er forsvundet, må man beklage. En gammel kone kunne sige godnat med et: »Nu vil jeg gå ing' og lægge mine Bi'en, hvor ingen Vogne kører« eller » . . . , hvor jeg kan hitte dom i Morgen«, »finde« brugte sjællænderen naturligvis også, men det betød »føle på«. De skulle »finde Høns«, føle om der var æg i hønen. Her sagde fynboen »gribe høns«. – »Å, ja, la vos snakke, mens vi lever, når vi dy'ør kan vi træff og komm til å ligg ved Siden af i'et, der ingenting siger«.

Plante- og dyreliv på Midtsjælland

Af Evald Larsen

Mon ikke ordet turist hos de fleste leder tanken hen på en udlænding, som i en kortere eller længere periode prøver at danne sig et indtryk af dansk kultur, historie, byggeskik, natur, forlystelsesliv etc. Det bliver imidlertid normalt ikke meget, en turist af denne kategori får ud af plante- og dyrelivet på Midtsjælland. Størst indtryk gør vel det meget afvekslende landskab med de ret store sø- og skovområder isprængt en del mosearealer, ligesom de velholdte huse og de blomsterrige danske landsbyhaver fanger den besøgendes opmærksomhed.

Vil man have et fornuftigt udbytte af den midtsjællandske natur, må man for det første have virkelig interesse i at gøre iagttagelser i denne på alle årstider og dernæst være indstillet på at give sig god tid på hver enkelt lokalitet.

Farerne for planter og dyr

Heldigvis er det da i dag sådan, at interessen for det levende omkring os er i stadig stigen takket være bl.a. den megen tale om miljø, miljøbeskyttelse, forureningsproblemer og fredningsdiskussioner. Illustrerede fuglebøger sælges i et antal og i et udvalg som aldrig før, men også de farvelagte floraer er ved at vinde godt fodfæste.

Alt dette i forbindelse med prisudviklingen og den længere fritid, der er til rådighed, skaber en hjemlig turisme, hvor folk i langt større tal lokkes ud i naturen. Dette er egentlig en ganske tiltalende udvikling, men det må ikke overses, at det samtidig rummer visse farer for ændringer i planters og dyrs biotoper i negativ retning. Mange af de interessanteste fuglearter i området er særdeles ømfindtlige over for forstyrrelser – især ved rugetidens begyndelse, og den forøgede trafik – også af gående – kan let skade den interessanteste del af vegetationen ved nedslidning. Det er også en god idé at gøre sig klart, at mange af de interessanteste områder er i privat eje. Til en del områder er der dog adgang til fods, men kun hvis man holder sig til veje og stier.

Et naturparadis

Et eksempel herpå er *Allindelille Fredskov*, som hører under Københavns Universitet, som anvender skoven til studieområde. Det er vel den lokalitet på Midtjylland, som øver den største tiltrækning på botanikere, florister og naturinteresserede i almindelighed.

Men hvorfor er nu netop denne lille skov så tillokkende? Det skyldes først og fremmest, at de kridtlag, som normalt ligger gemt dybt under istidens moræneaflejringer, her ligger meget nær overfladen. Dette medfører helt specielle vandbindings- og næringsforhold. Hvor kridtet ligger højt, kan man se, at bøgetræerne er *klorotiske*, hvilket vil sige, at de har svært ved at opbygge det grønne farvestof i cellerne, som står for produktionen af druesukker, og da dette stof danner grundlag for opbygning af alle de andre organiske forbindelser, som træet har brug for, får det ganske trange livsvilkår.

Til gengæld skabes der gunstige forhold for en lang række urteagtige planter, som trives godt på kalkbund, og vegetationen kan minde en del om den, der findes på de berømte løvenge på Øland. Tidligere fandtes flere steder i skoven sådanne engagtige partier, hvor kreaturer fik lov at græsse, og derved hindredes opvækst af forskellige træer og buske. Her fandtes det artsrigeste område i Danmark, dvs. de lokaliteter hvor der kunne noteres flest forskellige arter pr. m².

Især langs randen af disse lysninger samt langs de få stier vokser den orkidéart, som har gjort netop denne skov så kendt, da det er den eneste voksested i Danmark for flueblomsten. Det er en ret uanselig art, der ikke som så mange af dens slægtninge tiltrækker sig opmærksomheden ved hjælp af store farveprægtige blomster som f.eks. hos rød skovlilje, som også findes i Allindelille Fredskov, om end yderst fåtallig. Når interessen samler sig så stærkt om netop flueblomsten, er det på grund af dens yderst særprægede bestøvningsbiologi. Dens blomster, som sidder fåtalligt på en rank stængel, kan i deres form minde om et insekt, og netop når den springer ud først i juni måned klækkes hannerne af en gravehvepseart, som i deres parringsiver søger mod flueblomsten, idet denne udsender en duft mindende om duften hos hunnerne af netop denne grave-

Plante- og dyreliv på Midtsjælland

hvepseart. Som hos så mange andre insekter er det duften, der spiller en rolle, når de to køn skal finde hinanden, og man har da også ved forsøg vist, at man kan bortskære så store dele af blomsten, at den ikke mere har lighed med et insekt, men alligevel opsøges den ivrigt af hannen. Først ca. 14 dage senere klækkes hunnerne, og så mister hannerne totalt interessen for flueblomsten, men nu har denne jo også fået transporteret sine støvkøller til andre blomster. I øvrigt har mange af de øvrige medlemmer af gøgeurtfamilien udviklet lignende mekanismer til insektbestøvning.

Der kunne nævnes en lang række andre sjældne arter fra denne særprægede lokalitet, men her skal blot antydes lidt af rigdommen: due-skabiose, stor pimpinelle, pile-alant, øjentrøst, vibefedt, eng-ensian, ægbladet fliglæbe og sværd-skovlilje. Desværre har en forkert anlagt fredningsplan til dels ødelagt ovennævnte engpartier, fordi græsningen ophørte, hvorved et tæt krat af f.eks. rød kornel voksede op, så bunden blev så overskygget, at den rige urteflora måtte give op. En tilplantning af gran visse steder har ikke gjort sagen bedre. Det er at håbe, at man får held med nogle forsøg på at genskabe de oprindelige åbne områder. Det må hellere her nævnes, at indsamling af planter ikke er tilladt, ligesom det er forbudt at færdes uden for vejene.

Lange Sø

Nogle få km længere mod syd ligger *Lange Sø*, som sammen med de omkringliggende enge, skove og bakke drag udgør et meget smukt natursceneri. Adgangen til søen er desværre blevet en del begrænset, fordi søen leverer overfladevand til Københavns Vandforsyning. Derfor er vandstanden også hævet ved hjælp af en dæmning ved søens sydvestlige ende, og dette har været katastrofalt for den tidligere bredvegetation. Her skal blot nævnes tabet af en sjældenhed som krybende ranunkel.

Et spændende område er dog stadig *Vrangeskov*, som går helt ned til søens nordbred. Navnet skyldes forekomsten af en del vrange (krogede) gamle bøge på skråningerne ned mod søen. Gennem disse skråninger skærer sig nogle dybe afvandingskløfter, hvor der især ud mod søen dannes særdeles sumpede områder, og her træffer man den stateligste art af vore padderokker, nemlig elfen-

bens-padderok med de smukke, hvide stængler. I skovbunden på skrænterne ses finger-star, vår-fladbælg, sort fladbælg og enblomstret flitteraks.

I en starbevoksning i et af ovennævnte væld var forfatteren en gang så heldig at finde dværgmusens kunstfærdigt sammenflettede rede.

Lidt længere mod øst findes et gammelt voldsted kaldet *Ridderbakkerne*, hvis skråninger rummer en meget afvekslende flora med sjældenheder som løgrodet rapgræs, soløje, mat potentiel og vår-star.

Gravhøje og flora

Spredt i det midtsjællandske landskab vil man også kunne se en del oldtidshøje, som ikke alene giver landskabet karakter, men som også rummer en del spændende ting for den botanisk interesserede turist. De træbevoksede høje er vel nok de landskabelig kønneste, men deres flora er på grund af beskygningen oftest ret uinteressant.

Oldtidshøjene Hagbards og Signes Høj (herover) er noget af et eldorado for botanisk interesserede. Forf. fot.

Et par gode eksempler på ikke træbevoksede høje er *Hagbards* og *Signes høje* ved Sigersted. De ligger nær hinanden på grusbakker langs Tuel Å, og udnyttelsen af dette grus har som så mange andre steder i det midsjællandske skabt alvorlige sår i landskabet. Højene er selvfølgelig fredede, men især ved Hagbards Høj er man kommet ret tæt på med gravningen.

Besøger man Hagbards Høj kan man dårligt undlade at tænke på det gamle romantiske sagn om Hagbard og Signe, men man distraheres hurtigt, når man ser ud over den smukke dal, hvor Tuel Å og Suså løber sammen. Her findes dejlige enge, hvorover bekkasinerne lader deres trommen høre.

Vegetationen på de to høje giver for det første et fingerpeg om, hvad der ville kunne vokse i de omgivende områder, dersom de ikke var dyrkede eller forstyrret ved grusgravning. De rummer altså en slags refliktflora for området, og den er temmelig artsrig, idet der på de to relativt små arealer, som selve højene optager, er noteret henved 130 arter, hvoraf nogle af de interessanteste er lyng- og vårstar, liden fugleklo, kattefod, lav skorsener, plettet kongepen og tjærenellike. Højenes sydøstlige sider rummer de mest kontinentalt prægede arter, medens man på de nordvestvendte sider finder flest arter med tilknytning til det subatlantiske floraelement. Klimamæssigt svarer de modstående højsider til en reel afstand på flere hundrede kilometer i luftlinie. Det er meget ønskeligt, at disse botaniske perler bevares i deres nuværende tilstand, hvorfor enhver indsamling af planter indtrængende frarådes.

Det er imidlertid ikke blot selve højene, som i dette område kan fremvise ting af interesse. Lige i nærheden findes således det eneste nutidig kendte voksested i Danmark for tidlig ærenpris. Endvidere er noteret så sjældne ting som krybende ambrosie, som er indslæbt til et område, hvor der tidligere var en hønsegård, og den ligeledes indslæbte skærmarve. Også engene ned mod Tuel Å kan fremvise så spændende ting som engblomme og tæppegræs.

En midsjællandsk urskov

Hvem skulle tro, at der på Midsjælland findes et område, som med nogen ret kan betegnes som en urskov? Det drejer sig om *Suserup Skov* på nordvestsiden af Tystrup Sø. Skoven er dog fra gammel tid

Tre interessante plantearter fra Midsjælland: flueblomst, løgrodet rapgræs og tidlig ærenpris. Forf. del.

plantet, og den rummer mange gamle træer af bøg og eg. Nu er skoven imidlertid fredet, og enhver forstlig indgriben er ophørt, hvilket betyder, at de gamle træer får lov til at dø en naturlig død af alderdom, hvorefter de får lov at blive liggende, og al skovfornyelse foregår gennem selvsåning. Dette resulterer i en rig busk- og kratvegetation, men vanskelige kår for bundfloraen. Skoven anvendes nu udelukkende til videnskabelige studier.

Moserne

En del af de midsjællandske moser har i de seneste år skiftet karakter på grund af en kraftig vandstandssænkning takket være Københavns Vandforsyning. Det er især gået ud over de udstrakte moseområder mellem *Kværkeby* og *Regnemark*, men dette område er til trods herfor en glimrende lokalitet for mange fuglearter på grund af de afvekslende biotoper med krat, enge og grusgrave.

Det interessanteste moseområde er vel nok *Holmegårds Mose*, selv

Plante- og dyreliv på Midsjælland

om også denne har gennemgået store ændringer, især takket være tørvegravning til drift af Holmegårds Glasværk. I dag anvendes andre energikilder, men der er efterladt store, åbne, vandfyldte grave, som på grund af deres dybde kun langsomt er ved at gro til. På nogle mindre arealer er der plantet gran, og i øvrigt får pil og birk lov til at brede sig ved selvsåning, så store områder mere ligner en skov, og bundfloraen bliver derfor ret ensartet og temmelig artsfattig med græsset blåtop som dominant. De botanisk interessanteste områder er to mindre mosepartier i nærheden af *Fensmark Skov*, idet de er de eneste dele af det store mosekompleks, som endnu minder om de tidligere så udstrakte højmosearaler. De afgrænses mod Fensmark Skov af smalle, meget fugtige områder, den såkaldte lagg-zone. Begge områder har i gammel tid været udnyttet til tørvegravning, men da det ligger før de store gravemaskiners tid, er de efterladte huller ikke så store og dybe, og de har haft god tid til genvækst med hængesækdannende tørvemospartier. På denne hængesæk vokser så sjældne arter som hvid næbfrø, langbladet- og liden soldug og tranebær. Mellem lavningerne vokser hedelyng, kløkkelyng, rosmarinlyng, revling, pors, tue-kogleaks og den overalt i mosen dominerende blåtop.

I sådanne områder viser birk sig at være i besiddelse af en enorm spredningsevne på grund af den uhyre produktion af lette, vingede frugter, hvorfor små birketræer i dag myldrer op også på disse botanisk set meget sårbare områder. Dersom birkene får lov at vokse sig store, vil der ske drastiske ændringer af vegetationen på grund af træernes store vandforbrug og ikke mindst på grund af deres skygevirkning. Dette kan ses andre steder i mosen, hvor birk er dominerende. Her er en biotoppleje særdeles ønskelig og påkrævet.

Bromme Plantage

Egnen omkring *Bromme Plantage* består for en stor del af nåleskov, da jordbunden ikke er særlig muldrig. Der findes partier af rødgran, ædelgran, douglasgran, lærk og skovfyr. Bundvegetationen byder den specielt mosinteresserede og svampeentusiasterne på mange interessante oplevelser.

De smukkeste partier er dog de fredede områder omkring *Lillesø* og *Maglesø*, hvis bredpartier rummer en artsrig rørsump- og kærve-

getation med spændende ting som hvas avneknippe, butblomstret siv og mygblomst. I krattet vokser den overordentligt sjældne sort pil, og i det åbne vand ses smukke partier med gul og hvid åkande.

På den tørre skråning mellem parkeringspladsen og engen kan man finde den på Sjælland ualmindelige liden fugleklo. Her som i alle de foregående eksempler er kun fremhævet ganske få bemærkelsesværdige arter, men den virkeligt interesserede vil let på et par timer ved grundig eftersøgning kunne notere en planteliste på mere end 150 arter.

Tissø-egnen

Mon ikke vi skulle slutte disse mange floristiske oplevelser af med et besøg ved *Tissø*, som for størstedelen er omgivet af fladvandede bredder med rørsumpe yderst og frodige enge inderst. Denne bredvegetation er særdeles afvekslende og artsrig med så interessante planter som f.eks. lancet-skeblad, søpryd, hybriden mellem blågrøn- og sø-kogleaks, nåle-sumpstrå og kalmus.

Enkelte mindre områders vegetation viser, at der fra dybere liggende lag frempresses svagt saltholdigt vand, hvilket forklarer forekomsten af en del arter, som ellers er knyttet til saltpåvirkede kystlokaliteter. Det drejer sig om arter som smalbladet kællingetand, strand-kogleaks, marehalm, sandkryb m.fl.

Også de lave, sandede skrænter ned mod engene kan byde den besøgende på spændende iagttagelser. Her kan f.eks. findes segl-sneglebælg og dennes krydsning med lucerne, sand-lucerne og deres mindre slægtning liden sneglebælg. Her vokser glat rottehale, eng-havre, dunet vejbred, nikkende kobjælde, kløft-stenbræk og mange andre arter.

For *Tissø* som for de øvrige midsjællandske søer gælder det, at de gennemgående også er gode fuglelokaliteter med mange arter rugende svømme- og vadefugle og forskellige sangere i rørsumpe og omgivende pilekrat. Store mågekolonier findes også ved søerne i Sjællands centrum; disse fugle var tidligere mere knyttet til vore kystområder. Især kan vore store søer være interessante at besøge i efterårstrækperioden, hvor man da kan iagttage store koncentrationer af f.eks. grågæs og troldænder. Endvidere viber og hjejler i antal, der nærmer sig tusind, ligesom enorme flokke af stære

Duehøgen er begyndt at vinde indpas i flere af de største skove på Midsjølland. Her ses den ved sin meterbrede rede i en bøgeskov. Arthur Christiansen fot.

Også fiskeørnen er ikke længere så sjælden som før. Denne ørn er på vej ned i reden med en fisk i klørne. Arthur Christiansen fot.

samles i rørskovene, før de beslutter sig til endelig at trække mod sydvest.

Rovfugle på Midsjælland

Da en af vore bedste lokaliteter for udtræk om efteråret er området ved Stignæs, er det naturligt, at der foregår et om end noget spredt træk af f.eks. rovfugle ind over Midsjælland, et træk hvis koncentration stiger jo nærmere, vi kommer Stignæs. Det drejer sig om musvåger, vintermusvåger og hvepsevåger, som passerer området i ret stort antal.

I øvrigt har de udvidede fredningsbestemmelser for rovfuglene medført en markant stigning i antallet af herboende fugle. Man ser således i dag langt hyppigere tårnfalke og spurvehøge, som jager helt inde i vore købstæders ældre haveområder. Også duehøgen ser ud til at have fået fodfæste i nogle af de største skove, hvor de efterhånden omfattende nåletræsplantninger virker tillokkende. Rørhøgen er endnu sjælden, og dens udbredelsesmuligheder fremmes jo ikke ligefrem ved vandstandssænkningerne i de store moseområder, hvor den kunne forventes at slå sig ned. Om rød glente kan det siges, at den kan iagttages i træktiden, men måske vil det ikke vare længe, før også den kan noteres som sikker ynglefugl i området.

Det er ikke udsædvanlig at se fiskeørnen fouragere ved de større søer. Smukkest har forfatteren iagttaget dette ved *Bromme Lillesø*. Syd for *Næsbyholm Skov* står der ud mod *Bavelse Sø* et stort, udgået træ, som gennem en ret lang periode var et yndet opholdssted for en havørn, og man kunne med sikkerhed hente dens gylp omkring træet.

Fuglelivets op- og nedgang

Toppet lappedykker er særdeles almindelig i vore store søer, hvor det er let at komme til at iagttage deres udviklede parringsadfærd i forårstiden, ligesom man senere kan se dem svømme rundt med de stribede unger tittende frem under vingerne. Gråstrubet lappedykker og lille lappedykker er mindre hyppige, men de ses dog for den førstes vedkommende ved mindre skovsøer, medens den sidste træffes ved fritliggende mindre vandhuller.

I de mindre skovsøer kan man være heldig at se bl.a. gråstrubet lappedykker, der som denne ruger på sin rede ude i vandet. Arthur Christiansen fot.

Som tidligere nævnt sker der til stadighed ændringer i biotopforholdene, f.eks. ved den flere gange omtalte vandstandssænkning, ved ændringer i skovenes sammensætning, anlæg af veje og bebyggelse. Langt tilbage var solsorten en sky skovfugl, hvor den i dag er en nærgående havefugl. En del år senere tillagde sangdroslen sig en lignende ændret tilpasning. Ringduen er flyttet efter og har vist den dristighed at bygge rede i et træ midt i en skolegård, som til daglig befærdes af ca. 800 børn. Råger har grundlagt en mindre koloni i Ringsted, kærnebider er i spredning, ligesom den smukke dompap ikke længere blot er vintergæst.

En helt nyttilkommet art er tyrkerduen, som efter 1950 har bredt sig helt utroligt i byområderne, ja endog så kraftigt, at man visse steder har måttet ansøge om decimering af bestanden. Dens kurren er ret energisk, og det kan godt gå enkelte mennesker på nerverne, når det foregår lige uden for sovekammervinduet. Andre synes

heldigvis, at det er en hyggelig fugl, og alle er enige om, at det er en smuk gevinst for den danske fauna.

Desværre er det inden for fugleverdenen sådan, at der også kan noteres tilbagegang for visse arter, fordi biotopændringerne går dem for stærkt imod. Brugen af herbicider til sprøjtning samt markafbrændinger og ændrede høstmetoder truer en del af de arter, som holdt til i landbrugets monokulturer. Det drejer sig f.eks. om agerhøne, bomlærke og landsvale. Udgåede træer får ikke lov at blive stående i de rationelt drevne skove, og det fortrænger f.eks. huldue og ugler. For de sidstes vedkommende har man dog indset nytten af deres tilstedeværelse som musejægere, hvorfor man er begyndt opsætning af redekasser. I øvrigt burde mange flere hjælpe vor fuglebestand ved opsætning af kasser egnede for vore forskellige småfuglearter som mejser og fluesnappere.

Ved vandløbene kan man hvert år være sikker på at kunne træffe vandstæren og iagttagelse dens ejendommelige måde at skaffe sig føde på, ligesom man vil kunne se isfuglens smukke fjerdragt glimte i et solstref, når den i hastig flugt stryger lavt hen over åen.

Helt afhængigt af hvilken gren af naturvidenskaben, der har ens største interesse, kan selv den mindste biotop være spændende og netop bevarelsen af denne være af vital værdi. Lad mig give et eksempel. For nogle år siden fandt jeg på en åsskråning en bevoksning af sød astragal, hvis stængler var kraftigt angrebet af en galhvepseart, som ved nærmere undersøgelse viste sig at være ny for Danmark og i øvrigt kun fundet få steder i Europa. Det lykkedes mig at klække en mængde eksemplarer, og da det af litteraturen fremgik, at ingen før havde set det voksne dyr, blev de omgående sendt til Zoologisk Museum i København, som lige så omgående sendte dyrene videre til en specialist i London til beskrivelse. Herfra kom så brev med bøn om også at få tilsendt materiale af larvestadierne, hvilket jeg mente let var klaret. Næste år drog jeg ved passende tid derfor til samme lokalitet for at hente mere materiale, men stor var min skuffelse, da bakken nu var blevet til et hul på grund af grusgravning til vejarbejde.

Sådan vil oplevelserne i naturen veksle. Udnyt de glæder, som den byder på i så rigt mål og gør samtidig en indsats for at skuffelserne må blive så få som muligt.

Oldtiden på Midsjælland

Af Henning Dehn-Nielsen

Om der ligesom i Jylland har levet mennesker på Sjælland i mellemstiderne, er vi desværre afskåret fra at vide noget som helst om. Men hvorfor ikke? Øerne var nemlig gennem alle perioderne af nedisning helt dækket af is, som indtil denne skrivende stund effektivt har formået at bortrodere hvad, der måtte være levnet af neanderthalere og andre tidlig-forhistoriske menneskevæsener.

Kun gradvist begyndte isen for omkring 15.000 år siden at lette sin kilometertykke kappe, og de første sikre spor efter menneskelig færden går »kun« tilbage til tiden umiddelbart efter.

De første mennesker

I det træløse tundralandskab flokkedes rensdyr og andet arktisk vildt, og i deres kølvand fulgte jægerne. Fra *Mullerup Mose* sydvest for Høng har vi kendskab til en tildannet rensdyrtak, som med lidt god vilje kan tilskrives den arktiske Hamburg-kultur, som kendes fra flere righoldige sommerboplads i Slesvig-Holsten, hvor de dateres til ca. 12.000-10.500 f.Kr.

I takt med vejrets mildning gennem de følgende par tusinde år bredte sig åbne kratskove afvekslende med blomsterfyldte sletter, et sandt eldorado for dyr som kæmpehjort, elg, vildhest, bison, landbjørn, los, ulv og jærv – og for jægerne.

Boplads fra denne tid, ca. 9700-9000 f.Kr., er bl.a. undersøgt ved *Bromme* nord for Sorø, *Trollesgave* og *Fensmark Skydebane* vest for Holmegårds Mose, *Stoksbjerg Bro* syd for Skuderløse, hvortil kommer nogle enkelte rasteplasser i udkanten af *Åmosen* lidt vest for Øgårde og *Smedemose* ved Undløse.

Efterladenskaberne efter denne Bromme-kultur, måske endda noget ældre, er en toradet rentakharpun fra *Skafteløv*.

Kulden kom imidlertid tilbage, og fra denne kuldeperiode, yngre dryastid (ca. 9000-8300 f.Kr.), er der intetsteds gjort sikre bopladsfund, kun enkeltredskaber såsom et hugredskab af rensdyrtak fra *Torskovgård* i nærheden af Kirke Eskilstrup.

Maglelose-folket

Varmen lod sig ikke holde tilbage, og birke- og fyrre- siden hassel-skove bredte sig ud over landet, og med træerne kom også både dyr og mennesker. Især i *Åmosen* har man fundet tandede benodde i stort tal, som antagelig har tjent som lystertænder i fiskespyd.

Skoven blev tættere og tættere, de store rensdyrflokke forsvandt for stedse, og antallet af vildheste og bisoner skrumpede voldsomt ind. I stedet kom nu urokse og elg og senere tillige kronhjort, vildsvin og rådyr. Svømme- og vadefugle fik fortrinlige levevilkår ved åer, søer og havkyster.

Netop denne tid udmærker sig for Midtsjællands vedkommende ved at kunne fremvise nogle af jægerstenalderens berømteste bopladser, heriblandt *Mullerup* i Maglelose, som har navngivet perioden i kulturhistorisk henseende. Maglelose- eller Mullerup-kulturens klima (ca. 7500-6000 f.Kr.) var varmt, tørt og fastlandsagtigt.

Siden den først påviste boplads ved Mullerup er der kommet flere til, på Midtsjælland således den føromtalte *Åmose* samt *Holmegårds Mose*. Bærerne af denne jægerkultur har levet sammen i smågrupper på næppe over en halv snes individer, der hele tiden måtte følge rytmen i naturen.

Om sommeren har hver familie boet for sig i en lille hytte nær ved søbredden, tilløbende åer eller på lave holme og småøer for at være tæt ved de gode fiskepladser, og det var jo også her, vildtet kom ned for at drikke. Om vinteren har familierne nok boet ude ved den daværende kyst, som nu enten er dækket af hav eller ligger tilbage-trukket på højereliggende, tørt terræn.

I de lette sumpskove mellem søer og vandløb har samfærdsel været næsten umulig, medmindre man havde en båd. Bl.a. ved *Ulkestrup Lyng* i *Åmosen* har man da også gjort fund af padleårer. Både her og i *Holmegårds Mose* er der endvidere konstateret spor efter små grenhytter med ildsteder og gulve af birkebark.

Blandt redskaberne er flintøkserne, hyppigst kerneøkser, en nyhed. Skiveøkser af større flintafslag har været noget sjældnere. De tidligere anvendte skaftungepile afløstes af andre former. Almindelig udbredt var den lille, elegante, runde skiveskraber af flint. En anden vigtig nyskabelse ved siden af øksen var mikrolitterne, små,

Denne urokseknogle fra Ryemarksgård i nærheden af Gyldenløves Høj er prydet med nogle indridsede figurer, der for første gang giver os et fingerpeg om Maglemose-folkets klædedragt. Nationalmuseet fot.

2-3 cm lange mikroflækker med til tider fint retoucheret kant.

Men mere end noget andet er det dog ting af ben og hjortetak, der kendetegner Maglemose-folkets redskabsinventar. De store skovdyr leverede rørknogler og ribben til de enradede lystertænder. Lange stykker af rørknogle med slidser i siden blev brugt til flintægspyd og til dolke. Fiskekroge fremstilledes også af knogle og tak, dolke af albueben fra kronhjorte og elsdyr og diverse spidsvåben af urokseknogler.

Med Maglemose-kulturen møder vi for første gang kunsten i menneskets tjeneste. Når jægerne indridsede lette, stiliserede skitser af dyr i deres våben af ben og tak, har formålet nok været at give våbnene magisk magt over vildtet. Kunstnerne gengav også sig selv, og af disse ældste kendte billeder af »danskere«, bl.a. på en urokseknogle fra *Ryemarksgård* nær Gyldenløves Høj, synes at fremgå, at tidens dragter, i hvert tilfælde yderst, har været en slags ærmeløs kappe. At jægerne havde sans for linie og form bevidnes desuden af nogle dygtigt skårne elmetræsbuer fra *Holmegårds Mose*, hvor de ekstra gunstige bevaringsforhold også har virket konserverende på pile, kastekøller, rævebure og en enkelt padleåre.

Kongemose-jægerne

Verdenshavet vedblev at stige, og Danmark fik et fugtigt øklima. I denne atlantiske tid (ca. 6000-3900 f.Kr.) med sommertemperaturer på indtil 21° C var det, at landet stort set fik sit nuværende omrids. Der opstod en stabil underskov af lind, elm, ask og eg, hvor uroksen og elgen måtte vige for rådyr og vildsvin.

Ved overgangen til denne tid fremstod nye kulturgrupper, blandt disse *Kongemose*-kulturen, ca. 6000-5200 f.Kr., som har navn efter en lokalitet i Åmosen, som udgravedes i 1950'erne.

Benredskaberne var ikke væsensforskellige fra Maglemose-folkets, men mikrolitterne forsvandt helt, og i stedet anvendte man regulære storflækker. Fremherskende blandt pilespidserne blev den rhombiske eller trapezoide skævpil. Undertiden var jægerens redskaber ornamentet med grove, kraftigt indskårne motiver; dette gælder eksempelvis en smukt dekoreret flintægddolk fra *Skellingsted Bro* i Åmosen. Nyt var desuden fiskeruser.

Ertebølle-bopladserne

Fra den efterfølgende Ertebølle-kultur, ca. 5200-4200 f.Kr., kendes bopladsfund fra næsten hele landet. De ligger f.eks. tæt i Åmosen. Den kendteste type Ertebølle-boplads er de store køkkenmøddinger med vældige ophobninger af skaller og affald, selv om der også eksisterer kystboplads uden skalindhold.

I de senere faser havde Ertebølle-folket et vist kendskab til landbrug, hvilket undersøgelser ved *Muldbjerg*-bopladsen i Åmosen tyder på. Ved siden af fortsat at drive jagt og fiskeri og indsamle bær og frugter har Muldbjerg-folkene både holdt tamokse og får, og i deres efterladte lerkar har man kunnet konstatere aftryk af hvede.

Ellers omfatter efterladenskaberne store mængder af sager af flint og bjergart, tak og træ samt for første gang i dansk oldtid: lerkar. Der er fundet mange både skive- og kerneøkser af flint foruden tværpile af tynde flintflækker. Af de store flækker har man fremstillet bor, stikler, skraber, knive og save, af diabas (grønsten) trinde økser. Hjortetak, ben og tænder blev anvendt til økser, hakker, dolke og store harpuner. Småtingene omfatter pileodde, fiskekroge, syle, kamme, ringe og perler.

Oldtiden på Midtsjælland

Da man i *Åmosen* har fundet hyttetomter med gulve af grene og bark, går de fleste ud fra, at Ertebølleboligerne har været af lignende beskaffenhed som Maglemose-kulturens.

Bondestenalderen

Trods de stadige forandringer blandt redskaberne, indtraf der jægerstenalderen igennem ikke større ændringer i den materielle kultur, men med indvandringen af de første agerbrugere og kvægavlere ændredes billedet radikalt. Disse folk markerer indledningen til bondestenalderen, som dateres til ca. 4200-1800 f.Kr. For første gang gjorde mennesket sig fri af naturen og begyndte selv at producere en væsentlig del af føden.

Ved hjælp af store, tyndnakkede skovøkser af flint, hvoraf der endda er fundet et skæftet eksemplar ved *Sigerslev*, er man faret hårdt frem mod den store skov, og efter afbrændingen af underskoven tilsåedes rydningen med korn, eller den blev udlagt til græsning. Ved den nedlagte landsby *Store Valby* nogle kilometer nordvest for Slagelse er der udgravet bopladsgruber indeholdende skår af de fladbundede, tragtformede kar, tragtbægrene, som de første bønder betjente sig af. I skårene var der aftryk af korntyper som nøgen byg, dværghvede, enkorn og emmer, som blev de eneherkende kornsorter gennem de følgende årtusinder.

Tragtbægerbøndernes mest iøjnefaldende visitkort er storstens- eller megalitgravene, dysser og jættestuer. Såvel dysser som jættestuer, som er noget yngre, fra ca. 3200-3000 f.Kr., er særdeles talrige på Sjælland. Inden for denne årbogs afgrænsning er der særlig tætte koncentrationer i den vestlige del. Der er bl.a. grund til at nævne Bildsø-egnen med runddysen *Grimskærdysse* mellem Bildsø og Kirke Stillinge, den trekantede *Horsedyse*, dyssekammeret *Breddysse* mellem Kirke Stillinge og Store Kongsmark; Landsgrav sydvest for Slagelse med den 57 m lange *Konge-* eller *Slagelsedyse*; den store og velbevarede *Rævehøj* mellem Gerlev og Slots Bjergby, i hvis jættestuer er fundet rester af ikke færre end 92 skeletter; *Fuglebjerg*-egnen med to jættestuer; *Gunderslevlille* med flere både rund- og langdysser samt jættestuer; og *Gunderslevholm* med en statelig langdysse omgivet af høje, tætstillede randsten og et fritstående kammer af fire bæresten og en dæksten.

100 m lang langdysse sydøst for Reerslev. Lars-Kristian Crone fot.

Andre storstensgrave: Ved *Kellerød* vest for Tystrup Sø's nordende findes med sine 125 m den længste langdysse øst for Store Bælt. Heri fandt man under udgravningen i 1933 bl.a. skelettet og kraniet af en henved 60-årig mand. I det langskallede kranium er mærker i venstre tinding efter læsion og tilløb til det ældste kendte danske tilfælde af trepanation, en hjerneskaloperation, hvor man fjerner dele af kranievæggen. Formålet har formentlig både været af lægelig og af mere kultisk karakter. Huller med helet rand bevidner, at indgrebet undertiden var vellykket, men slet så heldig var *Kellerød-manden* ikke – såret på kraniet ville ikke læges, og den aldrende mand må formodes at være død som følge heraf. Syd for *Kellerøddysse* ligger et smukt, fritstående dyssekammer og øst herfor en træbevokset langdysse.

I *Broby Vesterskov* nord for *Suså*'ens udløb i Tystrup Sø er der flere anelige lang- og runddysser, bl.a. en 88 m lang langdysse sydvest i skoven, en tokamret langdysse i den sydlige del og uden for skoven vestsydvest for Vester Broby runddysse *Mølsødysse*.

Ved *Grøfte* er der adskillige dysser og dyssekamre, i skovstrækningerne mod syd og vest således langdysse *Holger Danskes Begravelse* og nordvest herfor det femsidede, fritstående dyssekammer *Det Grå Får*.

Sønderskov ved Sorø byder også på flere dysser, blandt disse en 30 m lang langdysse med store randsten og lidt længere mod syd, stik vest for Sorø Svinebakke, et stenkammer.

Vielsteddysse nordvest for Gyrstinge Sø og knap 1 km syd for

Vielsted har ofte fået hædersbetegnelsen Danmarks smukkeste runddysse. Ind mod jordhøjen luder 19 høje, tætstillede randsten. Det store rektangulære kammer er dækket af en kolossal overligger og ligger åbent mod syd, hvor der ses to gangsten.

Vestligt i *Store Bøgeskov* og vest for Gyrstinge Sø ligger en betragtelig langdysse med randsten og bevarede rester af to kamre.

Fjenneslev. Hvor vejen drejer fra hovedvej A 1 mod Fjenneslev ligger *Bavnehøj*, der rummer en jættestue med gang, men er uden dæksten.

Omkring 1½ km øst for Alsted kirke befinder sig den trekamrede og af randsten omgærdede langdysse *Halkensten*, hvis dæksten mod sædvane tilsyneladende altid har været jordfri.

Hjelmsømagle. På hver sin side af landevejen ligger der midtvejs mellem Ringsted og Haslev en mindre jættestue samt et dyssekammer af fem bæresten. Øst for Fredsgårde og på den anden side af Lilleå ses den anselige dobbelt-jættestue *Loddenhøj* med et 16 m langt og 2 m bredt kammer opført af 15 bæresten i hver langside og to for hver ende; ved to bæresten er kammeret delt i to rum med hver sin gang. På sydsiden af åen, lige over for *Loddenhøj*, ligger et fritstående dyssekammer, hvis kæmpemæssige dæksten er prydet med skålgruber.

I *Østerskov* øst for Glumsø findes der 10 mere eller mindre ødelagte stortstensgrave og fem høje, heriblandt en køn runddysse ved vejen fra Herlufllille til Vinderup Mose.

Endelig udmærker sig ikke mindst *Næsbyholm Storskov* sig ved at være usædvanlig velforsynet med oldtidsminder, både gravhøje og dysser samt en enkelt jættestue.

Dysserne og jættestuerne fremtræder som klare vidnesbyrd om bondesamfundets høje tekniske kunnen og dets forestillinger om et liv efter dette, en forfædrekult, hvor de hedengangne måtte sikres med rigelige gaver af mad og drikke foruden redskaber og smykker. Også bondens liv var underlagt guddomsmagterne, som måtte mildnes med offergaver – og ved moser og søbredder henlagde man økser, lerkar, træskeer og dynger af dyreben. Især i *Åmosen* er der undersøgt mange offerdynger. På dette sted er flere udhulede træstammer, vore ældste kendte fartøjer, blevet nedsænket.

En helt speciel guddom er blevet karakteriseret som øksegudden.

Denne runddyse ved Vielsted er blevet kaldt Danmarks smukkeste. Lars-Kristian Crone fot.

Herom fortæller et interessant fund fra *Hagelbjerggård* nordøst for Ringsted. Under harvningen fandt en traktorfører i efteråret 1971 to store, slebne, tyndnakkede flintøkser, og senere fandtes sammesteds yderligere 13 tilsvarende pragtøkser. Endnu én vides at være fundet i nærheden af de øvrige. Som det hidtil største fund af sin art blev det i 1972 overdraget Nationalmuseet, og for første gang blev et fund, som udelukkende var sammensat af flintredskaber, erklæret for danefæ.

Indoeuropæernes komme

Dysse- og jættestue-folkene skulle ikke forblive enerådende herhjemme. Fra svensk grund indvandrede spredte grupper af nye folk, der tilhørte den såkaldte grubekeramiske kultur. På Sjælland slog disse jægere, fiskere og halvagerbrugere sig især ned på de gamle, fangstgunstige bopladser mod nord og øst, men deres ledetype, den cylindriske flækkeblok, er dog også blevet konstateret på det sydlige Sjælland. I en sydlig gren af Holmegårds Mose med navnet *Porsmose* har man påtruffet et uhyggeligt udtryk for den ufred, der ledsagede grubekeramikernes. På et mandsskelet var både kraniet og brystbenet blevet gennemboret af kraftige benpile, som ganske givet har forvoldt hans død, og som uvægerligt leder tanken hen på de lange, farlige grubekeramiske pile.

Dyssekammer ved Ruds Vedby. Lars-Kristian Crone fot.

Større betydning på landsbasis fik imidlertid en anden indvandringsbølge, som ofte kædes sammen med den store indoeuropæiske eller ariske folkevandring, som kom til at vende op og ned på næsten alting i store dele af Europa og Asien. Der er tale om enkeltgravs- eller stridsøkse-kulturen, som i Danmark tidsmæssigt placeres mellem ca. 2800 og 2400 f.Kr. Deres døde jordede de enkeltvis i grave under små høje. Det var et kystbundet folk, som ikke har efterladt sig spor i indlandet. Vi skal til Nordsjælland, Roskilde Fjord og til Neksølø og Hesselø for at finde deres pladser.

Dolk- og hellekistetiden

Som overalt i Danmark skete overgangen fra sten- til bronzealder glidende. Allerede tidligt i bondestenalderens slutfase, dolktid eller hellekistetid, ca. 2400-1800 f.Kr., importerede man kobbersager fra det østlige Mellemeuropa. F.eks. kendes fra *Gyrstinge* en kobberøkse med karakteristisk udformning, men ellers er disse sidste stenalderfolks efterladenskaber ikke videre talrige på Midsjælland. Dog kan man i en have tæt til højre for hovedvej A 1 ved 55 km-stenen syd for Ortved i dag se en fritlagt, men oprindelig højdækket hellekiste fra denne periode.

Bronzealderen

Metaltilførslen sydfra blev med tiden rigeligere, og det hjalp ikke at kæmpe mod udviklingen. Allerede fra begyndelsen udviste de danske bronzesmede en høj grad af selvstændighed i forhold til import-

sagerne. Indflydelsen fra det sydlige var gennemgribende, hvilket navnlig de store ændringer i gravskikken vidner om. Selv om Sjælland og Øerne i det hele taget ikke kan fremvise velbevarede egeki-stefund som de kendte jyske, kan vi trods alt danne os en forestilling om tidens nye begravelsesformer. Med sig i graven fik mændene sædvanligvis deres egne våben – sværd, spydspidser eller økser – og kvinderne smykker: halskraver, bælteplader, hals- og armringe, nåle og ofte tillige en dolk, alt gjort i den nye metallegering bronzen. Undertiden træffes også armringe af vredne guldstænger eller fingerringe af guldråd, ligesom mandssværdet i særlig fornemme udgaver har guldbelægning på fæstet.

De typiske kuplede storhøje fra ældre bronzealder, tiden ca. 1800-1000 f.Kr., genfindes i dag især i de store skovområder omkring herregårdene, hvor de i modsætning til dem på det åbne land har fået lov til at blive liggende urørte. I *Næsbyholm Storskov* er der bevaret ikke færre end 118 gravhøje fra bronzealderen, dog navnlig fra yngre bronzealder, hvor højene blev mindre, og i *Enemærket* længst mod nord yderligere 13 høje.

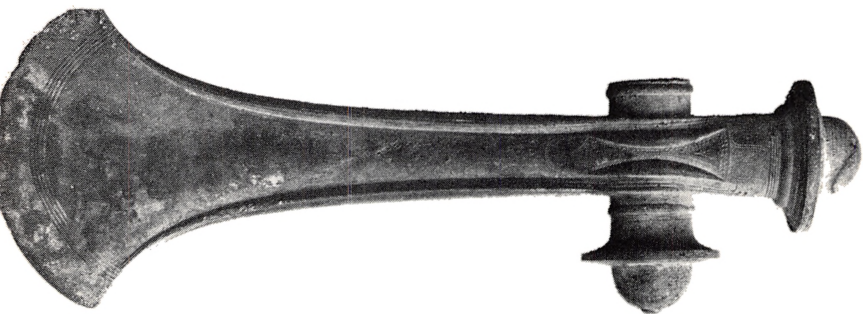
Nogle af de ældste dansk-fremstillede bronzegenstande er fra Sjælland. Ved *Valsømagle* har man med 12 års mellemrum på samme mark fundet en række fint udførte hjemlige og fremmede sager, nemlig økser, en dolkklinge, en fiskekrog, fire spydspidser og det ældste kendte danske sværd, et langt stiksværd med en nydelig ægudhamring og en ophøjet længderyg ned langs klingens midte.

Et andet fund fra begyndelsen af bronzealderen stammer fra *Fårdrup*, en halv snes kilometer syd for Slagelse. Der er et par massive skafthuløkser med et særpræget køllehoved, som er prydet med stregornamentik.

Bronzealdersmedene blev som nævnt hurtigt meget dygtige. Det kan et ret nyligt fund fra *Viby* dokumentere. I den varme sommer 1976 fandt en mand ved harvning af noget havejord en meget stor, velbevaret, massiv bronzøkse af den særprægede type, som gengives på skandinaviske bronzealder-helleristninger, hvor mænd i op-tog drager af sted med kæmpeøkser med karakteristisk udsvajet æg.

Ligbrændingens sejrsgang

I yngre bronzealder (ca. 1000-500 f.Kr.) ændrede gravskikken sig

Såkaldt processionsøkse fra bronzealderen, fundet tilfældigt i Viby i sommeren 1976. Den store, flotte pragtøkse er af samme type, der kendes fra de skandinaviske helleristninger. Nationalmuseet fot.

igen. Antagelig som led i et religionsskifte gik man over til at bisætte de døde efter ligbrænding. Et andet tegn på et muligt skifte i den religiøse og kultiske adfærd er det betragtelige antal offer- og depotfund fra denne periode.

Specielt fornemme fund er lurerne, som for denne årbogs vedkommende repræsenteres ved et fund, der blev gjort ved pløjning i et moseområde ved *Hallenslev* syd for Tissø i 1954.

Et andet bemærkelsesværdigt offerfund er seks guldsåle, som i 1842 og 1874 er blevet oppløjet i den 54 m høje *Borghjerg Banke* sydvest for Boeslunde kirke. De to først fundne såle er dekoreret med en smuk, dreven ornamentik i tidens stil. Det senere fund var sammensat af to bægre og to øsekar, hvis guldbelagte bronzehanke ender i to højt svungne, stiliserede hestehoveder af en type, som kendes fra rageknive fra samme del af bronzealderen.

En særlig gruppe offergaver fra moser, grusbanker og lignende steder er de såkaldte edsringe, kaldet således fordi man i ældre tid troede, at det var ved sådanne svære guldarmringe med skålformede, frie eller tæt sammenstøbte endestykker, at sagatidens høvdinge aflagde deres hellige ed. Fra gravfund ved vi nu, at de i stedet har været en slags værdighedstegn for fornemme mænd, ganske som den snoede guldarmring var det i ældre bronzealder. Tre af slagsen er fundet i en sandgrav ved *Slots Bjergby*.

Omkring 500 f.Kr. ophørte den rige bronzealderkultur. Den eneste

Jernalderen

forskel i starten var det nye epokegørende metal, jernet, som trængte ind allerede i bronzealderens slutning.

Fundene fra jernalderens første århundreder, førromersk eller keltisk jernalder (ca. 500-1 f.Kr.), er mærkværdigt få fra Midsjælland. Dette skyldes måske, at brandgavskikken havde udviklet sig henimod sin simpleste form, brandpletten, hvor bålresterne med den døde brændte ben slet og ret blev gravet ned under den bare markoverflade. Gravudstyret indskrænkede sig normalt til de enkle nåle, bæltehager og spænder, der sad på klædedragten.

Det var dog stadig muligt for den velhavende at markere sin stand, også efter døden, som det fremgår af et fund fra *Ulstrup* øst for Gørlev af en eksklusiv, importeret bronzespand, som har været anvendt som gravurne.

Selv i denne periode blev guderne betænkt. I *Præstemosen* ved Holmstrup har man eksempelvis fundet et par ofrede, enæggede sværd.

Romertid

Fundene tager til i antal, når vi kommer til romersk jernalder (1-400 e.Kr.), hvorfra især den sydlige og sydøstlige del af Sjælland kan opvise en stribe af særdeles rige gravfund. Igen indtraf der en ændring i begravelseskikken, idet man, måske under påvirkning fra det store Romerrige mod syd, atter gik over til jordfæste.

Værd at notere sig er, at man i en grusgrav nord for *Nordrup* har undersøgt en rig gravplads fra ca. 300 e.Kr. med flere skeletgrave, hvoraf de fire var veludstyrede. Der var øser og sier af bronze, bronzespande, glaskar, herimellem nogle med påmalede figurer, et sølvbæger, guldringe, lerkar og spillebrikker.

Ved *Sandlynggård* i nærheden af Stenlille har man fundet dels en gravplads med urnegrave fra yngre romersk jernalder, dels en gravplads med jordfæstegrave fra samme tid. Fra den sidstnævnte plads er der kommet rige fund af bronze- og glaskar samt guldringe.

Derudover skal omtales et par jordfæstegrave fra *Pedersborg* ved Sorø. Rigt var også indholdet i en jordfæstegrav på *Bennebo Mark* nord for Skamstrup: en fin messingspand af Hemmoor-type (efter

Oldtiden på Midsjælland

navnet på en tysk gravplads ved Hannover), en bred, lav spand med fod stammende fra Nordfrankrig, det næsten obligatoriske øse-si-sæt af bronze, en sølvfibula, en hagekorsformet fibula, en guldfingerring og en romersk sølvdenar.

Samkvemmet med det mægtige romerske imperium, der nåede et godt stykke op i Tyskland, illustreres nok tydeligst ud fra fundet af en meget stor møntskat i *Råmosen* øst for Høng. Det er det største samlede fund af romermønter, vi kender fra Danmark. I alt var der 482 romerske sølvdenarer, de yngste fra kejser Marcus Aurelius' regeringstid (161-180).

Nogle af romertidens sjællændere magtede sandelig også kunsten at kunne skrive. Det kan vi se på en takstræsæske med skydelåg, som er fundet i *Garbølle Mose* i Åmosen. Forneden på den ene af æskens langsider står der med den ældste kendte runeskrift følgende indskrift: »HAGIRADAR TAWIDE«, dvs. Hagråd gjorde (fremstillede den). Hagiradar betyder for øvrigt den, der giver gode råd.

De veludstyrede gravpladser på de frugtbare sjællandske moræneflader er næppe nogen tilfældighed. Landbruget var fortsat det bærende erhverv, og flere steder er der konstateret spor efter oldtidsagre, specielt de terrasseformede, som kan være svære at få øje på for det utrænede blik. Overalt i *Næsbyholm Storskov* findes spor af disse agre, bl.a. et større kompleks til venstre for vejen fra Næsbyholm til Fiskerhuset. Der er på dette sted formentlig tale om ét stort sammenhængende system af terrasserede agre, der med et samlet areal på omkring 5 km² er den største registrerede danske forekomst af oldtidsagre.

Germanertid

Tiden ca. 400-575 benævnes ældre germansk jernalder og blev tidligere kaldt folkevandringstid. På det europæiske fastland, men knap mærkbar herhjemme, var de store folkevandringer i gang, sat i skred af de fremstormende hunner. Truslen mod det vaklende Romerrige var umådelig og bevirkede, at germanerne kunne afpresse romerne store pengesummer. Mængder af romerske guldmønter endte heroppe, hvor de blev smeltet om og forarbejdedes til pragtfulde smykker, prydblik til våben og sager som de berømte guldhorn fra Gallehus i Sønderjylland.

Ved *Gierslev* sydøst for Høng er fundet to stykker ringguld, og i en kvindegrav ved *Kvarmløse* var som gravgaver medgivet den afdøde et halvmånedformet guldhængesmykke, to prægtige sølvfibulaer, perlekæder af glas og rav samt en metalbeslået træbøtte.

Fra germansk jernalder kendes bl.a. også en gravplads ved *Haraldsted* med seks jordfæstegrave, som udover skeletterne rummede fibulaer, kamme, perler og lerkar, og en sølvskat fra *Høsten Torp* øst for Haslev med et underligt rodet indhold af stærkt fragmenterede sølvstykker, armringe, sværdskedebeslag og spænder.

Jernalderens slutfase

Guldstrømmen blev totalt indstillet i yngre germansk jernalder, perioden ca. 575-800, hvorfra der kun kendes få fund. Dog menes to af Sjællands største gravhøje, *Galgebakke* og *Hashøj* nord for Slots Bjergby at være fra denne tid. Deres monumentale placering i dette vestsjællandske landskab gør, at de ses i miles omkreds. De lader sig nok bedst bese fra omkørselsvejen ved Slagelse på venstre hånd. Kun den nordlige, over 6 m høje og ca. 40 m brede Galgebakke er blevet arkæologisk udgravet. Dens kerne udgøres af en bronzealderhøj, men dens anselige dimensioner skyldes først og fremmest tilbygninger i løbet af yngre jernalder, formentlig i vikingetiden. Over den gamle høj med dens brandgrave fra yngre bronzealder har man opbygget flere stenkapper med mellemliggende jordlag og derover igen yderst et tykt lag græstørv. Selve højen rummede ikke nogen centralgrav, men i højens kant fremkom flere brandgrave. Højen kan f.eks. tænkes at være rejst som en mindehøj over en lokal stormand. Sit makabre navn har den fået som følge af senere tids brug som rettersted. (Se nærmere side 134).

Af andre fund fra denne sidste egentlige forhistoriske epoke kan nævnes et pragtfuldt sværd med fæstet smykket med tidens karakteristiske dyreornamentik. Det stammer fra *Bildsø*. Endvidere en træstatuette med udskåren, tredelt halsring fra *Rude Eskilstrup Mose*, en halv snes kilometer nord for Sorø. Træfiguren forestiller en sidende mandsperson med overskæg, måske et gudebillede.

Vikingetiden

Med vikingetiden, ca. 800-1050, står vi på tærskelen til historisk tid.

Det var en periode, hvor nordisk foretagsomhed blev en væsentlig magtfaktor i datidens Europa. Det kan derfor undre, at gravene ligesom i germanertid almindeligvis er temmelig fattigt udstyrede, men at i al fald visse personer har været rige på ædelt metal er til gengæld evident. Det fortæller vikingetidens skattefund noget om.

Størst af alle er en 6½ kg tung sølvskat bestående af 1.751 især arabiske mønter, brudsølv, dvs. sølv, der er brækket eller klippet i stykker efter betalingsbehov, skåle, kæder, armringe m.m. Fundet blev gjort i 1911 af nogle drenge i en have i *Terslev* ved Haslev. Da fundets seneste mønt daterer sig fra midten af 900-tallet, må selve skatten følgelig også være nedlagt efter dette tidspunkt.

Også det til dato vægtigste, danskfundne enkeltstykke i rent guld er gjort på Midsjælland, nemlig af en gårdejer på *Tissø*-egnen i foråret 1977. Efter at have fået det prægtige smykke viklet ud af sin harve meddelte han straks det fornemme fund til Nationalmuseet, som erklærede guldets for danefæ. Det drejer sig om en guldhalsring fra 900-tallet, snoet af fire dobbeltsnoede guldstænger, som er samlet med en smukt ornamenteret manchete. Stykket var kun blevet lettere beskadiget ved kontakten med det 20. århundredes landbrugsteknik, og skaderne lod sig let udbedre af museets konservatorer. I dag hører den næsten 2 kg tunge guldring til klenodierne i Nationalmuseets store oldsagssamling. Til sammenligning kan nævnes, at det allerstørste danske guldfund nogensinde, guldhornene fra Gallehus, tilsammen havde en vægt af 7 kg. *Tissø*-ringens guldlødhed kunne af statens kontrol med ædle metaller bestemmes til 961 ‰ rent guld. Vore dages 18 karats guld holder 750 ‰.

Foruden at dokumentere vikingernes udstrakte handelsvirksomhed beretter skattefundene også om de urolige forhold, der herskede i Danmark, som var ved at blive samlet af Harald Blåtand.

Tidens uro afspejler sig også i tilflugtsborgene, som sikkert på lokalt initiativ blev opført forskellige steder i landet. Den største af disse kollektivværn er *Pedersborg* ved Sorø Sø med et areal på 3,6 ha. *Pedersborg* blev i 1100-tallet omdannet til et stormandsæde, og nu knejser *Pedersborg* kirke øverst oppe på banken, se nærmere herom side 54 og 66f.

Ringvoldanlæggene er dog for intet at regne sammenlignet med de store, cirkulære trelleborge, opkaldt efter *Trelleborg* nordvest for

Slagelse med paralleller på Fyn (Nonnebakken i Odense), i Jylland (Fyrkat ved Hobro) og Thy (Aggersborg ved Limfjorden).

Trelleborgs hovedanlæg består af en cirkelrund, 17,6 m bred og 5 m høj jordvold, omsluttende aftrykkene af 16 huse liggende 4 og 4 sammen i kvadrater. De ens huse har haft en længde af 29,42 m = 100 romerske fod og været 8 m brede på midten. De har haft buede langsider, som efterlignede de i formen et vikingskib. I volden, der har haft palisadeværn og mod landsiden en grav, er der portåbninger i de fire verdenshjørner. Ydermere har der uden for borgen ligget 15 huse af samme konstruktion, men lidt kortere, samt en gravplads, hvor der er undersøgt 132 grave.

Siden udgravningen af Trelleborg i årene 1934-42 er forskningen skredet hastigt frem, og de tre lignende anlæg er blevet arkæologisk undersøgt. Diskussionen omkring disse ringborge med deres fuldendte geometriske konstruktion og matematiske præcision er siden bølget frem og tilbage.

Det kom derfor som en opsigtsvækkende, videnskabelig bombe, da middelalderarkæologen Tage E. Christiansen under en faglig sammenkomst af forskere fra mange lande i anledning af Københavns Universitets 500 års jubilæum i efteråret 1979 for første gang mundtligt kunne offentliggøre resultaterne af et dansk forsker-teams nydatering af Trelleborg ved hjælp af edb. To unge videnskabsmænd fra Nationalmuseet havde præcist fastslået, hvornår træerne, som var brugt ved armeringen af broerne over Trelleborgs to voldgrave, var blevet fældet. Det var gængs vikingskik, at anlægsarbejderne påbegyndtes umiddelbart efter træfældningen.

Dateringen er sket takket være den såkaldte dendrokronologiske metode eller årringskronologi, som nu først edb-teknikken har gjort praktisk anvendelig. Resultaterne gik ud på, at fældningstidspunktet for træværket fra Trelleborg nøje kunne fastsættes til mellem august 980 og april 981. Nærmere kan man vel næppe forvente at tidsfæste et 1000-årigt oldtidsminde?

Det betyder, at det var den tilsyneladende ukrigeriske Harald Blåtand og ikke hans vikingekriger af en søn, Svend Tveskæg, der regerede fra ca. 986 til 1014, der lod Trelleborg opføre, velsagtens til sikring af den samling af riget, som omtales så selvrosende på den store Jellingsten.

Historien får mæle

Historisk tid vil sige, at man foruden de materielle levn også kan ty til de skriftlige vidnesbyrd, når man vil granske i fortiden. I vikingetiden rejstes foruden de tekstløse bautasten runesten næsten overalt i landet forsynet med som regel ganske korte og lakoniske meddelelser om hvem, der satte sten over hvem.

I *Gørlev* kirkes våbenhus er opstillet en mere meddelsom runesten med tekst på begge sider. Stenen blev opdaget i 1921 under fornyelsen af den gamle trappe. Den ret omdiskuterede inskription tydes af runologen Erik Moltke således: »Thjodvi rejste denne sten efter Odinkar.« Derefter følger runealfabetet, derpå »Brug dødemindet,« dernæst en uforståelig magisk formel og endelig: »Jeg satte runerne rigtigt.« (Af en anden rister:) »Gunne, Armund.« Ud fra sit tidlig olddanske sprog skal stenens tekst nok henføres til tidlig vikingetid, altså engang i 800-tallet. Under kirketårnets fundament fandt man i 1964 yderligere en runesten, der bærer indskriften: »Thorgot satte denne sten efter sin fader Halvdan.« Denne sten må dateres til tiden omkring år 1000.

Op ad vestmuren på *Alsted* kirke står ligeledes en runesten fra sen vikingetid med inskriptionen: »Eskil satte disse sten efter Østen og sin broder Flir, Østens søn, Adelmærke (eller Adelmæge?).«

På kirkegården i *Sandby* nordøst for Glumsø er opstillet en noget fragmentarisk runesten. Indtil 1931 indgik den som fundamentsten i kirkeskibet. Den kun til dels bevarede tekst lyder oversat til nutidsdansk således: »Eskil satte denne sten (disse stene) efter sin broder Tue . . . Men Kru . . .« Stenen dateres til slutningen af 900-tallet eller begyndelsen af 1000-tallet. Denne runesten er ikke den eneste fra kirken i Sandby. Til midten af 900-tallet dateres en nu forsvunden runesten, som blev fundet under kirkegulvet, da man så langt tilbage som i 1634 gravede en grav inde i kirken. Den er første gang afbildet og omtalt i oldgranskeren Ole Worms værk »*Monumenta Danica*« fra 1643. Indskriften lød: » . . . Sotes søn . . . efter Thord (sin) broder . . .« En tredje sten, ligeledes et brudstykke, har siddet i kirkens kormur, hvorfra den i 1928 blev overført til København, hvor den nu findes i Nationalmuseets runeal. Den ret sene indskrift fra tiden efter 1025, altså nærmest tidlig middelalder, lyder:

»Sølv rejste . . . Spakløse (landsbyen Spragelse ved Holmegårds Mose måske?) efter [sin] fader Suser [og gjorde] denne bro (efter sin broder Troels. Evigt vil (leve) san . . . if denne runeindskrift som han selv (?) udførte.«

På kirkegården ved den navnkundige *Fjenneslev* kirke står en ca. 1,70 m høj runesten fra slutningen af 1000-årene med indskriften: »Sasser rejste sten og gjorde bro.« Som den eneste nukendte danske runeindskrift skal denne læses oppefra og nedefter. Stenen har tidligere siddet i det gamle kirkegårdsdige, hvor den blev opdaget, da diget skulle rives ned omkring 1830. Måske har den oprindeligt stået ved den lille bro Sasserbro over Tuel Å, 3-4 km sydvest for Fjenneslev. Navnet Sasserbro kan skriftligt bevidnes tilbage til år 1440. Beskæftigelse med vort lands fortid giver ikke altid, ja, faktisk sjældent entydige svar.

Tidlig middelalderlig runesten ved Fjenneslev kirke. Forf.fot.

Historiske strejftog på Midtsjælland

Af Henning Dehn-Nielsen

Den tidlige middelalder, som fulgte efter den store vikingetid, hvor Danmark herskede over England, Norge og dele af Sverige, var en urolig tid. En af årsagerne hertil var Svend Estridsen, der i 1043 havde indledt sin kamp for at blive dansk konge, og i disse bestræbelser blev han kraftigt støttet af sjællænderne, der ikke ønskede at stå under den norske Magnus den Gode.

I begyndelsen gik det Svend rigtigt dårligt – nederlag afløste nederlag, når de to rivaler mødtes i åben kamp. Men på året 1047 flygtede Svend efter at have tabt et blodigt søslag over hals og hoved tværs gennem Sjælland med Magnus i hælene. Forfølgelsen fik en brat ende, da Magnus i nærheden af *Alslev* blev slynget af sin hest og blev dødeligt såret. Den unge konge døde den 25. oktober, så fra da af havde Svend én konkurrent mindre.

Helt frem til 1064 måtte han dog dølge angreb fra den nye norske konge Harald Hårderåde, der bl.a. besejrede danskerne i et søslag ved Niså's munding ud for Hallands kyst. Harald sluttede derefter forlig for at have ryggen fri, så han kunne blande sig i de engelske tronstridigheder, hvorunder han selv blev dræbt i 1066. Svend kunne fra da af hellige sig opbygningen af en stærk kongemagt i Danmark i et målbevidst samarbejde med kirkens mænd, især Roskilde-bispen Vilhelm. Sammen gennemførte de to Danmarks inddeling i bispedømmer.

Da Svend døde i 1074 drog den sørgende Vilhelm ifølge et sagn hos Saxo ud for at møde vennens ligfølge, hvilket skete ved *Topshøj* ved Lyngø. Saxo lader Vilhelm dø af sorg over kongens død.

De Hviders land

I slaget ved Niså 1062 skal den sjællandske høvding Skjalm Hvide (død ca. 1113) have stået ved Svends side. Skjalm Hvide tilhørte en mægtig sjællandsk stormandsslægt, der ejede megen jordegods, navnlig på Sorø-kanten, og i lange tider havde han også et jarledømme. Henimod 1000-tallets slutning ledede han en straffeekspe-

Fundamentet af Knud Lavards Kapel ved Haraldsted. Forf.fot.

dition mod det vendiske Jomsborg, ligesom han også tog del i Erik Ejegods sejrige togter mod venderne, og efter Rügens erobring blev han høvding over øen.

1102 drog kong Erik og dronning Bodil ud på deres pilgrimsfærd til Det hellige Land, hvorfra de aldrig nogensinde skulle vende tilbage, men forinden havde de overladt deres lille søn, den senere så kendte hertug Knud Lavard, i den gamle jarls varetægt. Skjalm Hvide døde en halv snes år senere og blev jordet i kirken ved sin hovedgård i Fjalenslev, vore dages *Fjenneslev*.

Skjalm Hvide blev stamfar til den mægtigste stormandsæt i dansk middelalder, Hvideslægten, som bl.a. viste sin magt ved at bygge egne kirker såsom *Jørlunde kirke*, *Tveje Merløse kirke* og *Fjenneslev kirke*. Hans søn Asser Rig var far til Absalon og Esbern Snare, og det var på Assers gård i Fjenneslev, at Knud Lavards søn, den faderløse Valdemar med tilnavnet den Store, blev opfostret. Valdemar var blevet født, efter at den populære hertug Knud 1131 var blevet snigmyrdet i *Haraldsted Skov* af kongesønnen Magnus.

Historiske strejftog på Midsjælland

Denne skændige udåd kastede landet ud i en blodig borgerkrig, hvorunder Hvidesønnerne gjorde deres til at ophidse stemningen mod kong Niels, sønnen Magnus og deres håndgangne mænd. På *Ringsted* ting krævede, fortæller Saxo, Knuds to halvbrødre, Harald Kesja og Erik Emune, bod for drabet. Der kom bestræbelser i gang for at få Knud Lavard helgenkåret, kanoniseringen fulgte i 1169, og det følgende år blev hans ben skrinlagt ved en stor fest i Ringsted. I nærheden af drabsstedet opførtes et kapel til Knuds ære. Fundamenterne kan stadig beses lige uden for skoven. Alle forsøg på at slå oprøret ned slog fejl, og efter at både Niels og Magnus var blevet dræbt 1134, tog Erik Emune kongenavn.

Valdemarstiden

De bitre kongsemnestridigheder fortsatte med uformindsket styrke, drab fulgte på drab, og kongerne regerede kun kort. Urolighederne varede ved, indtil Knud Lavards søn Valdemar den Store blev eneheriker i 1157 efter sejr over sin medkonge, Erik Emunes frillesøn, Svend Grathe.

Med Valdemar kom der igen gode tider med øget produktion, som dannede grundlag for bydannelser og kirkeopførelser i et hidtil ukendt omfang. Esbern Snare anlagde således den befæstede by Kalundborg, omgivet af voldgrave og ringmure, og på det højeste sted opførte han den røde, femtårnede kirke. Broderen Absalon udnævntes 1158 til biskop over det lukrative Roskilde stift, og da den aldrende ærkebiskop Eskild trak sig tilbage 1177, kunne Absalon også føje ærkebispespeværdigheden til sit bispedømme. Han var også hærfører, en slags forsvarsminister for Valdemar, og det var Absalon, der ledede det endelige opgør med venderne.

Danmarks undergang og genrejsning

Efter et århundrede med landefred og en fast kongemagt i pagt med den katolske kirke kom der atter splittelse efter Valdemar Sejrs død 1241. Kongerne kom i konflikt med både kirken og stormændene. Erik Plovpenning blev 1250 myrdet på Slien på foranledning af broderen Abel, som selv blev dræbt to år efter. Deres yngre broder Christoffer 1. blev efter sigende forgivet i 1259, og 1286 blev dennes søn, Erik Klipping, taget af dage i Finderup Lade. Den

mindreårige Erik Menveds formynderregering prøvede uden større held at bekæmpe de formodede kongemordere, blandt disse Marsk Stig Andersen, der var af Hvidernes æt.

Helt galt gik det under Eriks bror og afløser, Christoffer 2., der ved sin død 1332 efterlod sig et Danmark, der i bund og grund var pantsat til holstenske grever. På Sjælland var det Johan den Milde, der herskede, og der sad holstenske høvedsmænd rundt omkring på de faste borge. I 1340 blev den forhadte holstenske greve Gerhardt (den »kullede« greve) dræbt i Randers af Niels Ebbesen, hvorpå Christoffers søn Valdemar Atterdag valgtes til konge. Nu fulgte en trang tid, som gik hårdt ud over Sjælland, hvor Valdemar havde bosat sig. Byer og ländsbyer blev røvet, plyndret og afbrændt, men rigets genetablering lod sig ikke bremse.

Den 7. januar 1349 kunne kongen stå frem på det sjællandske landsting i *Ringsted*, som fire år forinden var blevet huseret af holstenerne, og aflægge regnskab for sit arbejde og de mange nødvendige ekstraskatter, han havde måttet udskrive. Noget tilsvarende havde rigets undersåtter aldrig set før.

Sine trofaste sjællændere samlede Valdemar i *Slagelse* i 1352, og da han under krigen mod Hansesæderne ufrivilligt måtte rejse til Tyskland i 1368, holdt hans mænd ud, til der omsider kunne slutes fred to år senere. Kongen døde ca. 55 år gammel i 1375 og blev 1377 sammen med sin dronning bisat i *Sorø* klosterkirke på foranledning af datteren Margrethe. Sjælland var hovedlandet i disse år. Det var på et danehof i *Slagelse*, at Margrethe 1375 fik valgt sin kun femårige søn Oluf til konge, og det var i *Ringsted*, at hun efter sønnens tidlige død i 1387 lod sig hylde som »fuldmægtig frue og husbonde«, dvs. rigsforstander over Danmark og Norge. Senere fulgte som bekendt også Sverige med. Det var også i *Ringsted*, Erik af Pommern i 1421 forsøgte at få den sjællandske adel, gejstlighed og almue til at afsige en kendelse om Sønderjyllands tilhørsforhold. 1467 blev kong Hans og 1487 Christian 2. hyldet i *Ringsted*, og senere modtog også Christian 3., Frederik 2. og Christian 4. folkets hyldest på torvet i den gamle købstad.

Glemmes må ikke kirkens og klostrenes altdominerende rolle på Sjælland, hvor den mægtige Roskildebisp inden reformationen ejede hver fjerde gård. Ikke sjældent beklædte denne bisp også

embedet som kongens kansler. Bisperne holdt egne hære og havde desuden ret til udmøntning.

Ved siden af kirken var klostrene den anden gejstlige magtfaktor. Det gælder ikke mindst de store klostre som cistercienserklostret i Sorø, benediktinerklostret i Ringsted og det magtfulde *Antvorskov Kloster* ved Slagelse, hvor bl.a. den lutheranske reformator Hans Tausen havde været johannitermunk.

Reformation og borgerkrig

Forud for reformationen i 1536 var forløbet nogle år, hvor de nye »kætterske« tanker gradvist havde nedbrudt respekten for alt det gamle. Hans Tausen var under sine studierejser i udlandet blevet grebet af Luthers og Melanchtons nye kristensyn, og efter sin hjemkomst 1525 blev han af sin abbed forvist til søsterklostret i Viborg, og heroppe var det, at han året efter for en stadig voksende tilhørerskare begyndte at prædike luthersk.

Frederik I. (1523–33) lod sig også påvirke, især af sin egen søn, hertug Christian, og i nogle herredagsbeslutninger af 1526 og 1527 fik han gjort den danske kirke uafhængig af Rom, ligesom han fik fastslået, at evangeliet herefter skulle forkyndes efter skriften, en formulering, som både katolikker og protestanter måtte godtage.

Kongen døde 1533, men selv om Christian var nærmeste kandidat til tronen, kunne rigsrådet ikke enes om hans valg, hvorfor man besluttede at udskyde afgørelsen et års tid. Da så lübeckerne det følgende år angreb Danmark, gennemtrumfede adelen under bispernes desperate modstand valget af Christian (3.), som de opfattede som et mindre onde end den tidligere landflygtige, men nu fængslede Christian 2., som lübeckerne, borgerstanden og talrige bønder ønskede på tronen igen.

Den 22. juni 1534 gik lübeckernes anfører, den lutheranske grev Christoffer af Oldenburg, med 1.500 landsknægte i land ved Kalundborg. Han fik hurtigt fremgang, og overalt i det østlige Danmark hyldedes han som »gubernator« i Christian 2.s navn. Flere herregårde og købstæder blev brændt af, og der var mange borgere, der drog fordel af urolighederne og tog aktivt del i udskjelserne. *Gisselfeld* blev indtaget og plyndret af borgere fra Næstved, efter at Johan Oxe var død juleaften 1534. Allerede i 1531 havde Næst-

Udgravningen af Antvorskov Kloster uden for Slagelse i slutningen af forrige århundrede og begyndelsen af det nuværende var den første i landet, der blev efterfulgt af en fuldkommen istandsættelse af en ruin. Herover ses rester af munkestensanlægget fra 1100-tallets midte. Sven Thoby fot.

ved-borgerne taget byens grå- og sortebrødreklostre i deres besiddelse og fordrevet munkene, og i januar 1535 myrdede de sammen med ophidsede københavnske borgere på røvertogt den 60-årige adelsdame fru Anne Meinstrup på *Ringsted* landsting.

Krigslykken vendte sig, Christoffer blev slået, mange fik dødsstraf, og Christian 3. erobrede hele Danmark, indtog København, fængslede bisperne og indkaldte en stænderforsamling til godkendelse af den nye kirkeordning, som fik sin endelige udformning i kirkeordinansen af 1537. Reformationen var en kendsgerning. Nu blev der frie præstevalg, og klostrene, adskillige kirker og milde

Historiske strejftog på Midtsjælland

stiftelser blev nedlagt. Længe holdt *Antvorskov* sig – efter at Skovkloster, vore dages Herlufsholm, var blevet sækulariseret i 1537, boede der munke dér indtil 1559, hvorefter de sidste sendtes til Antvorskov. Dette blev i yderligere nogen tid ved at bestå som gejstlig, katolsk stiftelse under ledelse af en prior: 1538–68 Niels Andersen Foss, 1568–80 Bertel Sørensen og 1580 hr. Jesper, men derefter ombyggedes klostret til kongebolig.

Antvorskovs skæbne

Fem år senere kundgjorde Frederik 2., at det fremover »under straf af en færdig okse« var forbudt at kalde »vort og kronens kloster Antvorskov ved klosters navn eller ved andet navn end vort og kronens slot, Antvorskov Slot.« Slottets levetid som kongelig lystslot var dog kun kort, og det trådte som sådan mere og mere i baggrunden i takt med Christian 4.s eget omfattende slotsbyggeri. Det tjente herefter som bolig for de kongelige lensmænd, fra 1662 amtmand. Kirken blev lukket i 1684, og 1774 blev slottet solgt, og i 1816 nedrev man de sidste rester af den forfaldne hovedbygning.

Nutildags kan man i udkanten af Slagelse, på en skråning ud til motorvejen mod Halsskov, se ruinerne af nogle af Antvorskovs munkestensbygninger fra 1100-tallets midte. Nationalmuseet har i slutningen af forrige og i begyndelsen af indeværende århundrede foretaget udgravninger på stedet, så der er kommet rimelig klarhed over udstrækningen af det komplicerede anlæg, som klostret og det senere slot har udgjort. Det var for øvrigt den første danske udgravning, som blev efterfulgt af en fuldkommen istandsættelse af en ruin. Den blev indledt på privat initiativ af stedets ejer, oberst Th. Skou i 1887. Et par menneskealdre tidligere havde skoledrengen H. C. Andersen leget på ruinerne af den vældige klosterkirke, som han i »Mit livs Eventyr« kalder »min barndoms Pompeji.«

Reorganiseringen af landet efter Grevefejden betød i forbindelse med inddragelsen af det uhyre rige kirke- og klostergods en kraftig forøgelse af krongodsets omfang til omkring halvdelen af Danmarks jord, selv om også adelen satte sig på en del. Det var også de adelige, der fik lensmandsstillingerne. De største sjællandske len var *Antvorskov* (Slagelse herred), *Korsør Slot* (Flakkebjerg herred), *Ringsted Kloster* (Ringsted herred) og *Roskildegårds len* med Alsted herred.

Krigstider

Det frugtbare kongelige samarbejde med adelen betød opgang for erhvervslivet, og det fortsatte også under Frederik 2., hvorimod dennes søn, Christian 4., var mere tilbøjelig til at gå sine egne veje. Under Christian 4.s kostbare krige måtte befolkningen foruden at døje store ekstraskatter også modtage både danske og udenlandske soldater til indkvartering med tyveri, drab og optøjer til følge. 1652 hærgedes Slagelse af en storbrand, hvorved omkring 120 gårde og huse gik til, og samme år begyndte en pestepidemi, som især hærgede det sydlige Sjælland, hvor den først havde raset ud i 1657.

Rigtigt slemt kom det til at gå under Svenskekrigene 1657–60, da Karl 10. Gustavs tropper efter landgangen på Sjælland den 11. februar 1658 plyndrede og røvede overalt. Under hele denne krig frem til 1660 var Slagelse besat og blev plaget af indkvarteringer og store udskrivninger – alene det første år stod byen i 16.000 rigsdaler, og da krigen sluttede var der 115 øde, nedbrudte eller afbrændte gårde i byen. Og samme skæbne overgik Ringsted, hvis tab senere kunne opgøres til ca. 26.500 rigsdaler.

Da krigen blev afsluttet i 1660 med et forholdsvis gunstigt resultat for danskerne, var riget hærget og forgældet, og overalt hørtes der klager fra de forarmede bønder, hvis gårde var blevet nedbrændt eller plyndret. 355 gårde lå øde hen i Antvorskov, Korsør og Vordingborg len, og endnu 25 år efter krigens ophør lå mange gårde i Ringsted len øde hen med udyrket jord. Der var landsbyer, som slet ikke blev genopbygget som f.eks. Bavelse, der blev opslugt af herregården af samme navn. Ikke nok med det, for i krigens fodspor kom pesten igen til stor skade for den udmarvede befolkning.

Enevældens århundreder

Landets genopbygning blev sat i system af Frederik 3.s nye enevældige styre, som lod amter ledet af amtmænd afløse de gamle len. Det midt- og vestsjællandske område stod herefter under Ringsted, Sorø, Antvorskov og Korsør amter. 1748 forenedes Sorø og Ringsted under én fælles amtmænd, og 1798 samledes disse fire amter under det senere Sorø amt, som bestod helt frem til kommunalreformen i 1970.

Mange herregårde skiftede ejermænd efter enevældens indfø-

Historiske strejftog på Midsjælland

relse 1660–61, som for adelen også betød, at den mistede sit monopol på at eje jord. De dårlige landbrugskonjunkturer fik mangen en godsejer til at gå fallit. Mange af de nye storbesiddere af jord var indvandrede tyske adelige samt embedsmænd og velhavende borgere. Til denne gruppe hørte vor store komediedigter Ludvig Holberg, der gav sine store godser til genoprettelsen af *Sorø Akademi*. Den nyetablerede godsejerstand var imidlertid ofte ikke videre venligt sindet over for de hårdt prøvede bønder, som gik nye, strenge tider i møde, og mange af de fæstebønder, der ikke kunne klare deres forpligtelser, måtte gå fra hus og hjem og sank ned i det endnu fattigere husmands- og daglejerproletariat.

Det første århundrede efter Svenskekrigene kendetegnedes i det store og hele ved stagnation og tilbagegang i byerne såvel som ude på landet. Hovedstaden med den enevældige konges hof, de mange fornemme og rige og størsteparten af landets industri og handel virkede som en magnet, der trak alt til sig. Det var kun de færreste provinsbyer, der kunne forøge deres indbyggertal. Dette skyldtes dog også de evigt tilbagevendende pestepidemier og bybrande som i *Sorø* omkring 1693 og *Ringsted* samme år, 1717 og 1747.

Fremgangens år

Alt var dog ikke idelig ulykke. Under Frederik 4. opførtes 1721-27 ikke færre end 240 rytterskoler i tilknytning til krongodset med sigte på landalmuens børn. I de tre sydsjællandske rytterdistrikter indrettedes 61 rytterskoler, og i Sydvestsjælland opførte Carl Adolph von Plessen 16 skoler på sine godsbesiddelser.

I slutningen af 1700-tallet kom så udskiftningen, hvorunder landsbyfællesskabet i bl.a. 36 landsbyer under Antvorskov distrikt blev ophævet, og 1788 gennemførte kronprins Frederik (6.) stavnsbåndets løsning, hvorpå langt de fleste bondebyer blev udskiftet.

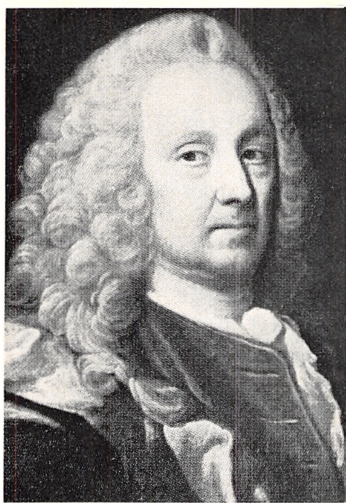
Billedet af udviklingen i købstæderne er noget mere broget. Bedst gik det for *Slagelse*, som efter nedgangstiden i 1600- og 1700-tallet – 1769 havde den kun 1.289 indbyggere – atter begyndte at få det bedre. 1801 var der 1.732 indbyggere, og ved midten af 1800-tallet nåedes de 4.000. Grunden hertil skal søges i de stigende landbrugskonjunkturer og de forbedrede samfærdselsforhold, der bevirkede, at dens centrale beliggenhed i et stort og rigt opland nu rigtigt

kom til sin ret. Den nye sjællandske hovedlandevej til Korsør blev anlagt allerede i 1780'erne, og 1856 kom jernbanen til, som også var et stort plus for både *Sorø* og *Ringsted*.

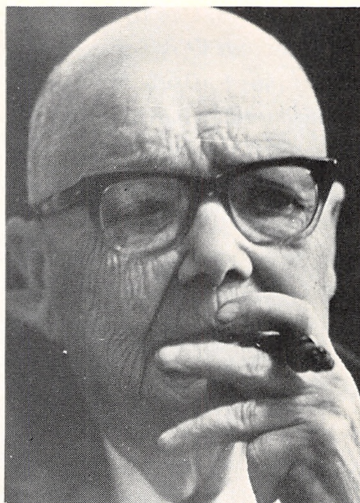
I mellemtiden havde Midtsjælland båret sin del af byrderne under Englænderkrigen i 1800-tallets begyndelse. Efter at englænderne i 1807 havde indkredset hovedstaden, blev det sjællandske landeværn samlet i *Ringsted*, hvorfra general Joachim Castenschiold førte de elendig udrustede soldater til Køge, hvor de i det såkaldte »træskoslag« led et forudsigeligt nederlag til den senere hertug af Wellingtons trænedede landgangstropper og blev slået på vild flugt. Under denne krigstilstand havde først englænderne og siden de af Napoleon udsendte spanske hjælpetropper kortere ophold i *Slagelse*, *Sorø* og *Ringsted*. Et resultat af krigen var desuden statsbankerotten i 1813 og et generelt økonomisk tilbagesving. Til de mere glædelige nyskabelser efter krigen hørte gennemførelsen af tvungen undervisning for alle fra det syvende til det fjortende år i forbindelse med almueskoleloven af 1814. Den forbedrede skoleundervisning ydede nemlig sit bidrag til den gryende bondebevægelse, som i 1840'rne fik mange tilhængere. Der blev i 1840'rne afholdt flere bondemøder i *Ulkestrup*, og i det nærliggende *Mørkøv* stiftedes 1844 den første danske husmandsforening. Blandt de mest fremtræ-

Sorø Akademis nuværende hovedbygning. John Sommer fot.

Ludvig Holberg.

Christian Bartholdy.

dende bondevenner, som efter Junigrundloven af 1849 blev indvalgt i Folketinget, var fra Holbæk amt A.F. Tscherning og den senere Venstremand Balthazar Christensen.

Religiøst var det de gudelige forsamlinger, der fik tag i almuen. Det var dem, der dannede udgangspunkt for både Indre Mission og grundtvigianismen. Den dag i dag er der flest kirkegængere i de sogne, hvor de gudelige forsamlinger i sin tid blev afholdt. 1859 stiftedes i *Ordrup* ved Store Tåstrup Foreningen for Indre Mission, som ved et møde i *Stenlille* skole 1861 blev til Kirkelig Forening for Indre Mission med den kendte pastor Vilhelm Beck som formand. Siden er *Haslev* blevet denne bevægelses åndelige højborg, særlig medens missionens mangeårige formand Christian Bartholdy var sognepræst dér. Grundtvigianismen gav sig bl.a. udslag i oprettelsen af folkehøjskoler, friskoler og valgmenigheder; størst betydning på langt sigt fik Ernst Triers højskole i Vallekilde, og mange steder skød andelsmejerier og brugsforeninger op, som regel sat i gang af foretagsomme mænd, der havde været på højskole.

Det folkeligt-kulturelle gennembrud fandt sted samtidig med en voldsom teknisk og trafikal udvikling. I 1856 var den sjællandske

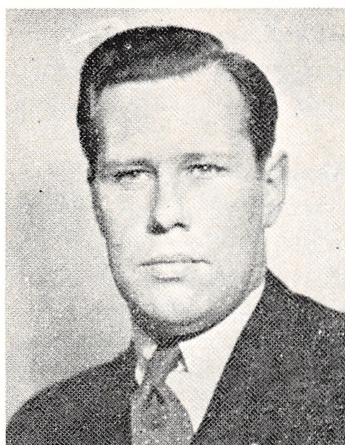
jernbane blevet ført igennem til Korsør – siden kom der også jernbaner til Holbæk og Kalundborg – og i 1883 åbnedes den faste dampfærgeforbindelse Korsør-Nyborg.

Politisk domineredes denne periode af striden mellem godsejernes Højre og landmændenes Venstre, Folketingets største parti, men efter provisorieårene 1885–94 fremstod Venstre som den store sejrherre. Gårdejer Ole Hansen fra *Bringstrup* kaldtes som medlem af Folketinget 1890-1909 for »den første bonde i kongens råd«.

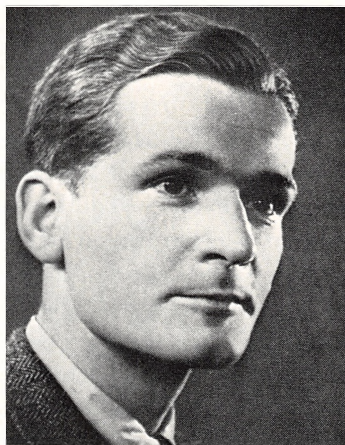
Det tyvende århundrede

Under 1. verdenskrig var Danmark neutralt, men der var varemangel og masseudskrivninger til sikringsstyrken, men bagefter fortsatte industrialiseringen og den moderne udvikling i stigende takt helt frem til den tyske besættelse.

Det første hold faldskærmsfolk, der blev nedkastet over Danmark i »de fem forbandede år«, bestod af lederen, læge Carl Johan Bruhn, og maskinmester Mogens Hammer, der var telegrafist. De blev nedkastet ved *Haslev* den 27. december 1941. Bruhns faldskærm foldede sig ikke ud, og han dræbtes på stedet. Samtidig blev også den medbragte radiosender ødelagt. Hammer slap uskadt og søgte straks kontakt med modstandsbevægelsen. Først i april 1942

Mogens Hammer

Christian Michael Rottbøll

Historiske strejftog på Midtsjælland

modtog han via Sverige en ny sender, så han kunne etablere den første danske illegale kontakt med London. Hans første telegram omhandlede Christmas Møllers flugt til England, men stærkt eftersøgt, som han var, blev han allerede i september tvunget til at forlade landet. Han vendte dog tilbage som leder af SOE (Special Operations Executive) frem til marts 1943. Under resten af krigen forrettede han tjeneste i den britiske hær.

En anden af de faldskærmsfolk, der kom til Danmark fra England, var Hammers forgænger som SOE-leder, Christian Michael Rottbøll, der i april 1942 landede på herregården *Aggersvolds* jorder tillige med to radiotelegrafister. Også han blev selvfølgelig efterlyst af den tyske besættelsesmagt, og efter disses ordre forsøgte det danske politi at arrestere ham, men da han satte sig til modværge, blev han dræbt under ildkamp. Kontakten med London blev dog genoprettet, og i sommeren 1943 gennemførtes de første store våbenedkastninger, bl.a. ved *Gyldenløves Høj*. Andre vigtige modtagelsessteder var *Stenlille* og egnen omkring *Tissø*.

Efter 2. verdenskrig blev Midtsjælland i høj grad påvirket af den store afvandring fra landbruget, men til gengæld har den procentvise fremgang for industri og håndværk under 1950'ernes og 1960'ernes økonomiske opblomstring været endnu større. Denne industrielle og byerhvervsmæssige udvikling har en tydelig kanalisering til bestemte områder, i første række *Slagelse* og *Ringsted*. I begyndelsen af 1960'erne blev der udarbejdet en udviklingsplan for Vestsjælland, som fik en stimulerende indflydelse på holdningen til egnsudvikling i den nye *Vestsjællands amtskommune*, der 1970 afløste de gamle Sorø og Holbæk amter.

Som tiden er gået, er Midtsjælland imidlertid i stigende udstrækning blevet inddraget i det storkøbenhavnske erhvervsliv. Tendensen med bolig i provinsen og arbejde i hovedstadsområdet er kraftigt stigende dels på grund af de fordelagtige takstordninger, der er indført i den kollektive trafik, dels som en uundgåelig følge af den dynamiske udvikling på boligområdet. Oliekrisen, der satte ind i 1970'erne, og den bl.a. deraf følgende afmatning med mange virksomhedslukninger, konjunkturnedgang for bygge- og anlægsvirksomhed og stigende arbejdsløshed har tvunget mange til at tage turen tur-retur København.

Kirker og kalkmalerier på Midtsjælland

Af Stig Hornshøj-Møller

» . . . og gjorde danerne kristne« kunne Harald Blåtand omkring 960 forkynde for eftertiden på Jellingestenen, der med rette er blevet betegnet som »Danmarks dåbsattest«.

Men kongens frasnægtelse af Odin og Thor var formentlig ikke en egentlig religiøs beslutning, fremkaldt af Poppo's jernbyrd. Der var snarere tale om en kold og kynisk politisk overvejelse. Med den vældige katolske kirkeorganisation bag sig var det lettere at styre det rige, som først var blevet samlet under Harald Blåtand.

Snart skød der huse indviet til den hvide gud op overalt til afløsning af de gamle kultsteder. De første var af træ, men efterhånden tog stormændene i de enkelte sogne initiativet til at erstatte disse med mere uforgængelige af sten. Et enkelt vidnesbyrd herom finder vi i de to frådstensplader over indgangsdøren i *Bjernede kirke*. Den latinske indskrift beretter: »Ebbe Skjalmsen og hans hustru Ragnhild byggede her en kirke, som senere hans søn Sune rejste *af sten* til ære for Gud, Skt. Maria og Skt. Laurentius«.

Den kirkebyggende Hvide-slægt

Ebbe Skjalmsen tilhørte den navnkundige Hvide-slægt, der i 1100- og 1200-tallet ejede væsentlige dele af Midtsjælland. Hans broder, Asser Rig, var også en ivrig kirkebygger, der bl.a. stod bag oprettelsen af det betydningsfulde *Sorø Kloster*. Velkendt er også folkesagnet om de to tårne på *Fjenneslev kirke*. De skulle være opført af Assers hustru, fru Inge, medens han var på krigstogt i Sverige, som tegn på, at hun under hans fravær havde født tvillinger. Det kunne sagn er desværre ammetuesnak, for dels var Absalon og Esbern Snare ikke tvillinger, dels er de to tårne blevet bygget af munkesten. Og kendskabet til denne revolutionerende byggemetode udbredtes først i Danmark omkring 1160. Da havde Asser været død i 10 år – og begge hans sønner var fuldvoksne mænd! I den nærliggende *Bjernede kirke* kan vi i øvrigt få et godt indtryk af, hvor sensationel denne byggeform må have forekommet datidens bygherrer. Her har man

simpelt hen skiftet byggemateriale midt i byggeriet. Nederste del er opført i frådsten (kildekalk), øverste del i munkesten.

Bjernede kirke er vel først og fremmest velkendt som den eneste bevarede rundkirke på Sjælland. Men den har ikke været den eneste. Der har f.eks. også ligget én i *Farendløse* – og fem kilometer vest for Bjernede ligger *Pedersborg*, der har navn efter stormanden Peder Thorstensen, som var gift med Skjalm Hvides datter, Cecilie.

Den nuværende kirke er opført i midten af 1300-tallet, men indeholder tilhugne kvadre, som er rundede. Ude på kirkegården findes også en større sammenhængende murrest, der blev væltet, da rundkirken blev nedrevet i 1343. Dette år tilkøbte munkene i Sorø sig nemlig ret til at erstatte den dér stående kirke med en ny, eftersom den »udgjorde en trussel mod deres fred«.

Hvorfor er Bjernede kirke rund?

Medens Pedersborg kirke således må have været opført med forsvar for øje og på naturlig vis har indgået i det borganlæg, man stadig kan ane i terrænet, er dette *ikke* tilfældet med Bjernede. Den tilhører til gengæld en lang arkitekturhistorisk tradition med rødder tilbage til Den hellige Gravs kirke i Jerusalem. Denne lod kejser Konstantin den Store rejse over Jesu grav i begyndelsen af 300-tallet med forbillede i senantikkenes fornemme gravmausolæer.

Det bærende princip i denne form for byggeri var en arkitektonisk understregning af, at bygningen havde et naturligt centrum, rumligt og idémæssigt: den afdødes grav. Der kunne være tale om en polygonal, en kvadratisk eller en cirkulær grundplan. Dette princip videreførtes i oldkirkens byggeri, når det f.eks. drejede sig om kirker over martyrs grave, eller når kejsere og fyrster ønskede at opføre særligt imponerende kirkerum, f.eks. San Vitale i Ravenna og Karl den Stores ottekantede kirke i Aachen.

Det er den samme tanke, der ligger bag dåbskapeller (de såkaldte *baptisterier*), for ved dåben var det jo netop sådan, at det hedenske menneske »døde« og genfødtes som medlem af det kristne fællesskab. Disse forhold kunne pege på, at Bjernede har været opført som *gravkirke* for Sune Ebbesen og hans familie. Det kan også tænkes, at *overkirken* har været indviet til kapel og forsamlingsrum for et broderskab, der havde Johannes Døberen som værnehelgen. Netop

Inden den hårdhændede restaurering i slutningen af 1800-tallet havde tårnet på rundkirken i Bjernede dette bispehuelignende udseende. Nationalmuseet fot.

i 1100-tallet vandt den nye johanniterorden frem. Den så det som sin opgave at forsvare Det hellige Land mod de vantro.

Sorø Kloster

Hovedparten af Hvide-slægtens medlemmer blev imidlertid bisat i *Sorø klosterkirke*. En af Sune Ebbesens mange sønner, Peder Sunesen, der blev Absalons efterfølger på Roskilde bispestol, udtalte således engang, at cistercienserklostret direkte var opført som »gravkirke for vor slægt«. Den imponerende klosterkirke, der er landets tredje-længste, består af et meget langt og højt midtskib med to lavere sideskibe, et enskibet kor samt to ligeledes enskibede korsfløje. Den er et af vore ældste eksempler på munkestensarkitektur og synes at være blevet bygget i ét stræk, så det har kunnet stå færdigt ved bygherrens, biskop Absalons, død i 1201.

Hvorfor ser en dansk landsbykirke ud, som den gør?

1204 omkom Absalons næsten lige så berømte broder, Esbern Sna-

Det indre af kirkeskibet i Sorø klosterkirke, et af de ældste kendte danske eksempler på murstensarkitektur. Nationalmuseet fot.

re, ved et styrt ned ad en trappe på Sæbygård lige syd for Tissø. Også han var en energisk kirkebygger. Mest kendt er nok den mærkelige femtårnede kirke i *Kalundborg*, der ligeledes er en centralkirke (bygget over et græsk kors), men også hans gårdkirke i *Sæby* fortjener et besøg.

Der er tale om en usædvanlig stor romansk kirke med apsis, kor, skib og tårn (det sidstnævnte fremtræder dog i dag som en udpræget gotisk tilføjelse). Den må betegnes som et typisk eksempel på »en

dansk landsbykirke«. Hovedparten af vore landsbykirker stammer fra perioden mellem ca. 1125 og ca. 1250, og da stilledes der ganske bestemte krav til indretningen af gudshuset.

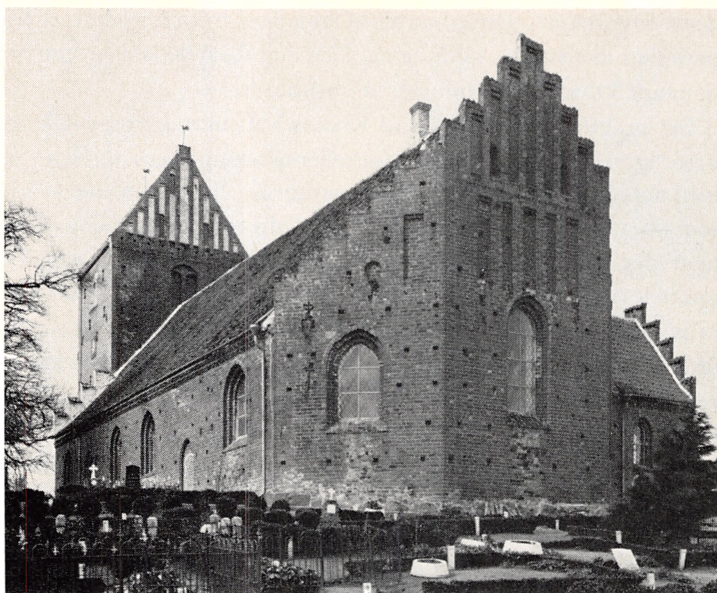
Det pragtfulde kalkmaleri af Kristus i al sin magt og væld er naturligt rummets centrum og fortæller os om apsidens oprindelige funktion. Da de kristne under Konstantin den Store blev anerkendt som trossamfund, måtte de også til at skabe sig et forsamlingsrum, hvor der var plads til mange mennesker. De hedenske templer ønskede de naturligvis ikke at efterligne, og i stedet tog de kejserlige, offentlige bygninger, de såkaldte *basilikaer*, til forbillede. Disse var ofte store, enskibede rum med en apside i den ene side, hvor kejseren eller dennes repræsentant havde sæde. Eller hvor en statue af ham stod opstillet for at markere hans autoritet.

I kirkerne blev *apsiden* på tilsvarende vis stedet, hvor biskoppen sad som Kristi repræsentant på den anden side af alterbordet. Efterhånden som kirkeorganisationen udviklede sig – og biskoppen ikke længere blot var leder af en enkelt menighed, men stod i spidsen for et helt stift – gik man over til at udskifte biskoppens stol med et billede af Herren, således som vi kan se det i Sæby, hvor det fungerer som en slags altertavle.

I de oldkristne kirker var der således ikke brug for et egentligt *kor*, men på baggrund af den ovenfor kort skitserede udvikling blev der efterhånden brug for en særlig afdeling til præstesketet. Korsdøren, dvs. adskillelsen mellem kor og skib (ofte også kaldet *korbu*en), blev til et skel mellem lægmand og præstesket, der også fik et arkitektonisk udtryk. Her kom præsten frem under messen og uddelte nadveren.

Gotikkens tidsalder

De romanske ideer præger stadig mange af kirkerne på Midsjælland, om end der er foretaget kraftige ombygninger og udvidelser. Markantest er præget fra den gotiske tid. Det er vigtigt at holde sig for øje, at der her ikke blot er tale om at gøre vinduerne større og spidsbuede. Tværtimod ligger der en meget bevidst *ideologi* bag forandringerne. Man ønsker at lade kirken være et håndgribeligt jordisk symbol på Himmerigets pragt. Man udnytter lyset, man indbygger hvælvinger, der trækker blikket opad, og man erstatter

Denne sengotiske, treskibede kirke i Holmstrup er opført af biskop Niels Skave så sent som i 1492. Nationalmuseet fot.

ofte de smalle romanske kor med gotiske langhuskor, der gør dem jævnbrede med skibet. Den skarpe adskillelse mellem præsteskab og menighed forflygtiges noget, og lægfolket får mulighed for at skue den store højaltertavle på korets østvæg.

Et fremragende eksempel herpå er den store valfartskirke i *Holmstrup*, som biskop Niels Skave lod opføre til Skt. Søren's ære i 1492. Naturligvis krævede det særligt gode økonomiske omstændigheder at skabe et så helstøbt gotisk kirkerum, og de fleste steder måtte man da også nøjes med lapperier efter evne. Således i f.eks. *Sneslev*, *Øde Førsløv* og *Sorterup*.

Kalkmaleriernes kulturhistoriske skat

Reformationen 1536 fjernede en væsentlig del af den økonomiske basis for kirkebyggeri, og de enkelte sogne koncentrerede sig om at

fremskaffe det nødvendige inventar såsom altertavle, prædikestole og stolestader. Da man endelig havde skabt en kirketype, der arkitektonisk svarede til protestantismens liturgiske krav, var landet fattigt – ødelagt af svenskekrigene. Og man måtte kæmpe en stille kamp for at bevare de allerede eksisterende gudshuse.

Og fattigdommen i 1700- og i begyndelsen af 1800-tallet er vort held i dag. Ellers ville vi næppe have bevaret den rige kulturhistoriske skat, som kalkmalerierne udgør.

Romanske kalkmalerier

De romanske kalkmalerier fra perioden op til 1250 var primært malet til Guds ære. De befandt sig i det mørke kor, hvor menigheden ikke kunne se dem. Men de kunne også placeres på triumfvæggen (skibets østvæg), hvor de kunne tale til kirkegængerne. Dette er f.eks. tilfældet i *Fjenneslev*, hvor herremanden har ladet sig afbilde med en model af kirken, som han overrækker til Vorherre, der rækker en velsignende hånd ud af skyen. Bag ham står hans hustru med en guldring, der formodentlig skal symbolisere en gave til kirkens indvielse.

Det er imidlertid nok så interessant, at dette stifterbillede er anbragt lige neden under et billede af de hellige tre konger, der tilbeder Jesusbarnet. Motivet er gammelt og indeholder et klart politisk budskab. Kongerne (den verdslige magt) underkaster sig dermed Jesus og Maria (dvs. kirken eller den gejstlige magt). Dette motiv fik i senmiddelalderen en særlig aktualitet i kalkmalerierne i Roskilde stift, efter at kong Christian 1. havde ladet opføre et særligt Helligtrekongers Kapel ved domkirken i 1464. Han spillede nemlig på en symbolsk overensstemmelse mellem de bibelske konger og de tre nordiske kongehelgener: Olav (Norge), Erik (Sverige) og Knud (Danmark). Med andre ord: kalkmalerierne blev brugt til propaganda for Unionen.

Politisk propaganda i Ringsted

Propaganda af politisk karakter finder vi også i *Ringsted Skt. Bendts*. I krydshvælvet er der en stor udsmykning fra tiden omkring 1300. Den tjener til forherligelse af Erik Plovpenning, der skændigt blev myrdet af sin broder Abel i 1250. Mordet var et led i en magtkamp

Kirker og kalkmalerier på Midtsjælland

om den danske trone, og der er næppe tvivl om, at billederne er malet på foranledning af Erik Klippings enke, Agnes. Hun ønskede dermed at styrke sin slægts position over for Abels efterkommere. Den bedste måde at gøre dette på ville have været at få helgenkåret Erik Plovpenning, der da også bærer glorie og omtales som »Guds kære ven«. Forsøget mislykkedes dog, og den imponerende udsmykning må nøjes med at berette om et dramatisk stykke danmarkshistorie på bedste Ingemannske vis.

Skabelsen i Vester Broby

Blandt højdepunkterne i den gotiske kunst hører skabelsesberetningen i *Vester Broby kirke* ved Susåen. Den stammer fra dronning Margrethes tid, og kunsthistorikerne har kunnet påvise et fællesskab med Mester Bertrams altertavle i Skt. Petri kirke i Hamburg og med Østofte kirke på Lolland. Blandt de ikonografisk interessante træk bemærker vi, at Skaberen har korsglorie. Normalt var det den måde, hvorpå man kunne gøre *Kristus* genkendelig for den ikke-læsekyndige menighed.

Forklaringen må være, at maleren – eller måske snarere den teologiske initiativtager – har ønsket at lægge vægt på treenighedstanken: Jesus og Helligånden som en *udelelig* del af Vorherre. Det vil føre for vidt her at komme ind på denne spegede problematik, der har ført til kirkespaltninger og bitre sammenstød mellem højt-begavede teologer.

Skabelsen i Sæby

Dette er også tilfældet med billederne i nordkapellet i *Sæby*. Medens østkappen rummer en forholdsvis traditionel fremstilling af Dommédag, findes en meget enestående fremstilling af skabelsen mod syd. Foran Gud holder et par engle et stykke klæde op. På dette findes himmellegemerne, og meningen må være, at således fremstillede – eller med et moderne udtryk: *visualiserede* – man skabelseshistorien i skuespil i den sene middelalder. Instruktøren har været stillet over for en svær opgave, men altså løst den ved at lade et par skuespillere formummet som engle rulle et klæde med de ting, som Vorherre skabte, ud for det spændte publikum!

Billederne må stamme fra tiden kort før reformationen og frem-

Kalkmaleri i Sæby kirke forestillende et par engle, der ruller et klæde op foran Gud med de ting, Vorherre skabte. Nationalmuseet fot.

stiller på mange måder en kulmination af den fortællekunst, som de sengotiske kalkmalerier er udtryk for. Vi har allerede omtalt, at den romanske kunst især var rettet mod Gud – og til Hans ære. I senmiddelalderen blev denne hensigt suppleret med et stærkt moraliserende og folkereligøst islæt. I hvælvinger og på vægge, overalt hvor der var plads, myldrede motiverne frem – religiøse, der fulgte Bibelens tekst, blandet med billeder fra dagligdagen.

Den sjællandske maletradition

Midtsjælland indtager her en ret enestående plads i dansk kalkmaleri; for hvor det ellers først kommer på mode at male i det øvrige Danmark (inklusive Skåne) fra slutningen af 1400-tallet, findes der en maletradition gennem hele dette århundrede i Roskilde stift.

Kirker og kalkmalerier på Midtsjælland

Den begynder med Morten Maler, der daterede billederne i *Gimlinge* i påsken 1409 og i *Gerlev* udtalte sin uforgribelige mening om sin egen kunnen: Morten Maler gjorde dette godt!

I *Ottestrup* og *Nordrupvester* arbejder han sammen med sin elev, Kongsted-maleren, der har fået navn efter sit hovedværk i *Kongsted kirke*, men i øvrigt har været virksom i bl.a. *Sludstrup kirke*. Hans elev plejer man at kalde Højelse-mesteren efter den kirke, hvor hans malerier blev afdækket for første gang. Og med god ret kan man tillige betegne ham som den første mester i den gruppe af malerhænder, vi sædvanligvis betegner som Isefjordsværkstedet.

Dette værksted har stået for udsmykningen af en lang række kirker omkring Isefjorden, men det findes også i *Skamstrup kirke*, hvor det har suppleret malerier fra 1300-tallet med en meget livfuld og blodrig beretning om den hellige Laurentius' legende. Efter at flere af hans fæller havde lidt martyrdøden – Skt. Hippolyt blev således slæbt til døde efter en hest – stegtes han selv levende på en rist.

Unionskunst i Undløse

Fra midten af 1400-tallet stammer også billederne i *Undløse kirke* af den såkaldte Unionsmester, der tillige har malet i bl.a. Strängnäs domkirke. Der er sandelig tale om både stor og høj kunst – især er billedet af den sovende landsknægt ved Kristi opstandelse berømt. Udtryksfuldt er også drukkenbolten i fligen – en personlig uven?

I et andet fag ser vi Jesu fødsel efter den hellige Birgittas version. Oprindeligt fremstilledes scenen meget naturtro i kunsten. Maria lå i barselsengen med barnet ved sin side. Men Birgitta så i et syn, hvorledes barnet blev født uden smerte. Pludselig lå det der i en strålekrans, og denne ikonografi (dvs. billedudformning) slog hurtigt igennem – ikke blot i Norden, men i hele den romersk-katolske verden. Øjeblikkets hellighed understreges af, at Maria har taget sine sko af.

Efterreformatorisk inventar

Luther lagde vægten på forkyndelsen af ordet. Hertil behøvede præsten en særlig stol, så han i bogstaveligste forstand hævet over den analfabetiske menighed kunne prædike. Hovedparten af de

Såkaldt katekismusaltertavle fra ca. 1590'erne i Fuglebjerg kirke. Nationalmuseet fot.

midtsjællandske prædikestole stammer fra Christian 4.s tid (1588-1648). De vidner endnu om rigdom, pragtfuldt udskårne som f.eks. stolene i *Haraldsted* og *Slagelse Skt. Mikkel*s. Men interessant nok – og ganske modstridende mod Luthers ideer – fortæller de også ved hjælp af billeder!

Det samme gælder udformningen af alteret. I tiden omkring 1600 rejste man de såkaldte katekismusaltertavler med skriftsteder fra Luthers lille katekismus og nadverindstiftelsesordene på dansk. Gode eksempler findes i *Fuglebjerg* og *Vallensved*. Men hurtigt bredte ønsket sig om figurer og bibelske scener, og i mange af områdets

Interiør fra kirken i Haraldsted, hvor Knud Lavard oprindeligt blev jordet efter at være blevet myrdet i Haraldsted Skov 1131. Nationalmuseet fot.

altertavler finder vi en næsten katolsk rigdom af personer og motiver. Hovedparten afbilder de centrale nytestamentlige scener: nadveren, korsfæstelsen og opstandelsen.

Kirkerne – kulturhistoriske sognemuseer

Det har i denne korte skitse ikke været muligt at komme ind på alle de mange spændende oplevelser, som de rige kirker på Midsjælland rummer. Væsentlige inventarstykker såsom døbefonte, epitafier, lysekroner og gravsten har måttet negligeres, medens andre ting kun har fået en utilstrækkelig behandling.

Men tag selv ud og se dem. Kirkerne er desværre ofte lukkede af frygt for tyve eller hærværksmænd, som ikke har pietet over for Guds hus. Men lad Dem ikke afholde af den grund. Det er besværet værd at oplede en nøgle!

Herregårde på Midtsjælland

Af Jens Fleischer

De midtsjællandske herregårde ligger mere spredt, end det er tilfældet med deres slægtninge på Sydfyn og i Østjylland. Dog er det, som om de rykker tættere sammen, når de optræder i forbindelse med de større sjællandske søer. Det gælder således for *Bavelse*, *Næsbyholm* og *Gunderslevholm*, der ligger nær Tystrup-Bavelse søerne. Tilsvarende danner *Nørager*, *Selchausdal*, *Sæbygård* og *Vesterbygård* et tættere naboskab omkring Tissø.

Betragtet som en samlet flok repræsenterer de midtsjællandske herregårde en broget skare af bygninger, hvad end man nu interesserer sig for skiftende tiders byggeskikke eller deres løsning af boligens komfort og krav til det forsvarsmæssige.

Hertil kommer, at de midtsjællandske godser – ligesom godserne rundt omkring i det øvrige land – oftest har en historie, der rækker længere tilbage end deres nuværende hovedbygninger.

De ældste stormandsboliger

Sæbygård i Løve herred er et godt eksempel herpå, idet den eksisterende hovedbygning er opført omkring 1770, mens godsets historie formentlig kan føres tilbage til valdemarstiden. Ifølge historikeren Arild Huitfeldt var det nemlig Esbern Snare, der byggede *Sæbygård*. Desværre kender vi intet til beliggenheden af Esbern Snares gård, og godsets videre historie ligger hyldet i mørke indtil slutningen af 1300-tallet.

Kongsdal i Merløse herred er vel sagtens jævn gammel med *Sæbygård*, når vi på samme måde ser bort fra de bestående bygninger og udelukkende holder os til godsets historie. Man har nemlig bevaret et gavebrev fra 1180, der fortæller, at biskop Absalon i dette år skænkede godset til Sorø Kloster.

Absalon havde som medlem af Hvideslægten (hans farfar var Skjalm Hvide) arvet megen jord i Merløse herred, og hans gavmildhed mod Sorø Kloster viser et begyndende skifte i ejendomsforholdene på Midtsjælland såvel som den øvrige del af øen.

Herregårde på Midtsjælland

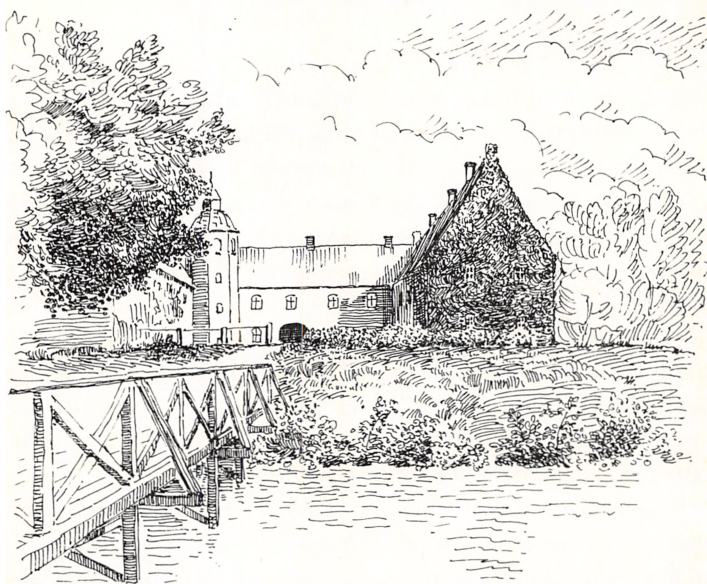
Ikke blot den navnkundige Hvideæt, men også Bodilslægten og andre stormandsdynastier, skænkede i de følgende århundreder betydelige godser til klostrene såvel som til Roskilde bispestol.

Hvorledes disse høvdinge- og stormandsslægter har boet, har vi endnu kun en begrænset viden om. De skriftlige kilder nævner ganske vist en række stednavne, men de er aldeles tavse, når det gælder gårdenes udseende og indretning.

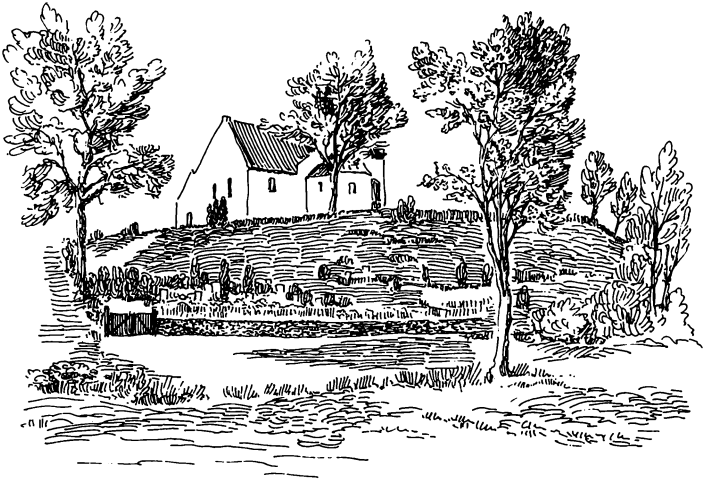
Voldstedernes vidnesbyrd

Det er i øvrigt et spørgsmål, om det er korrekt altid at tale om *gårde*, når det drejer sig om 1100- og 1200-tallets stormandsboliger. For middelalderarkæologerne har i de seneste årtier udgravet en række voldsteder rundt omkring i Danmark, der viser, at mange af »herregårdene« har været befæstede.

Pedersborg nær Sorø Sø belyser dette forhold. I vore dage ligger der ganske vist kun en romansk kirke tilbage på den imponerende borgbanke, men man ved, at der blev bygget en borg på stedet

Kongsdal. Forf. del.

Pedersborg borgbanke med kirken. Forf. del.

engang i 1100-tallet. Bygherren var Peder Thorstensøn (svoger til selveste Asser Rig), og han døde omkring 1175.

Blandt de forskellige typer voldsteder, der kendes i dag, er der især én form, som har vor interesse. Denne består af en borgbanke – i fagsproget kaldet en *motte* efter et tilsvarende ord på fransk – der er omgivet af en grav, sidstnævnte enten fyldt med vand eller tør. I nogle tilfælde kan der yderligere ligge en vold uden for graven.

På selve borgbankens top har der været plads til en beskeden bygning af træ. Nogle udgravninger har endvidere påvist spor af en palisade omkring disse bygninger.

Motterne kom med Vilhelm Erobreren fra Normandiet til England og herfra videre til Danmark, hvor de formentlig har fundet større udbredelse. Det vidt berømte Bayeux-tapet viser indretningen af en sådan motte.

Det skal her understreges, at selve *motten* ikke gav mulighed for beboelse i det daglige. Den skulle kun anvendes i ufredstider, nøjagtig på samme måde som folk søgte ly i de befæstede kirker i middelalderen, når fjenden nærmede sig. Derimod lå der uden for borgbanken diverse bygninger til beboelse og avlsbrug.

Herregårde på Midsjælland

De ældste stenhuse

I 1300-tallet begynder der at tegne sig et klarere billede af herregårdene og deres ejere. Allerede Jyske Lov fra 1241 omtaler udførligt begrebet *herremand*, og i løbet af det følgende århundrede bliver denne stand tillagt flere og flere rettigheder, men også pligter. På dronning Margrethe 1.s tid bliver det også tilladt herremændene at opføre »bygninger både af træ og sten«, og der har sikkert været et stort behov for dette lovgivningsinitiativ!

Blandt de midsjællandske adelsslægter, der vel har haft gavn af dette, kan nævnes familierne Falk, Bille, Saltensee (Pincerna) og Ulfeld. Intet står dog tilbage af, hvad disse slægter byggede, og man skal frem til 1400-tallet for at finde større spor af herregårdsbyggeri.

Desværre er man her henvist til at gå på opdagelse i herregårdenes kældre for at finde rester af de ældste middelalderlige stenhuse, og det har indtil nu kun været beskåret arkitekturhistorikere og museumsfolk at få denne særlige oplevelse.

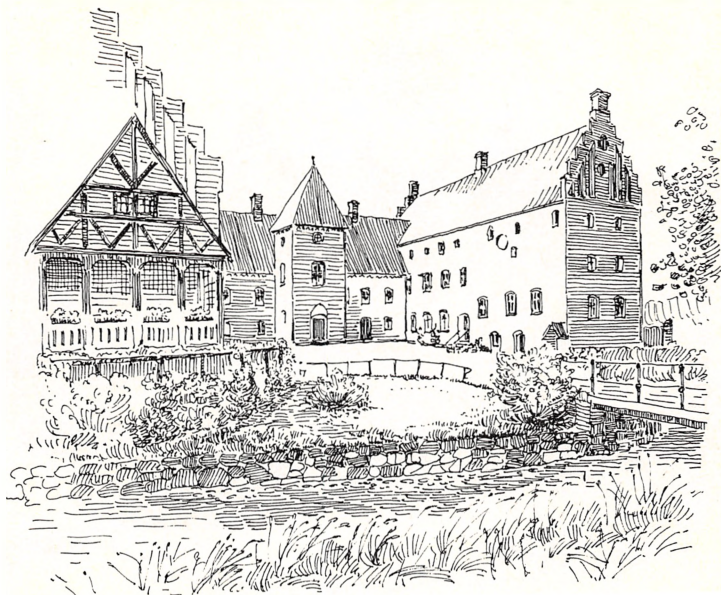
Torbenfeld i Tuse herred er netop et eksempel herpå, idet sydfløjen har en kælder som i store træk stammer fra 1400-tallet.

Grevens Fejde 1534-36 kom til at sætte sit dybe præg på dansk herregårdsbyggeri i de årtier, der fulgte umiddelbart efter. Adelen havde indtil denne frygtelige borgerkrig anset sine huse for sikre i ufredstider. Men den tog grumme fejl. Herregård efter herregård blev plyndret, afbrændt eller skudt i grus, og efter fredens genoprettelse måtte man nøje overveje, hvorledes gårdene kunne forsvares fremover, når de blev genrejst.

Herreborgene

Man udviklede herefter en bygningstype – efter udenlandske forbilleder – hvor muligheden for selvforsvar var stærkt betonet. Arkitekturhistorikere i slutningen af forrige århundrede gav disse forstærkede herregårde den noget romantiske betegnelse »herreborge«.

Midsjælland kan fremvise to glimrende eksempler på denne type. Lad os begynde med *Vedbygård* i Løve herred. Hovedbygningen fremtræder i dag som et trefløjet anlæg, hvis ældste del – sydfløjen – kan føre sin bygningshistorie tilbage til omkring 1500. På dette tidspunkt lod familien Rud opføre et grundmuret langhus.

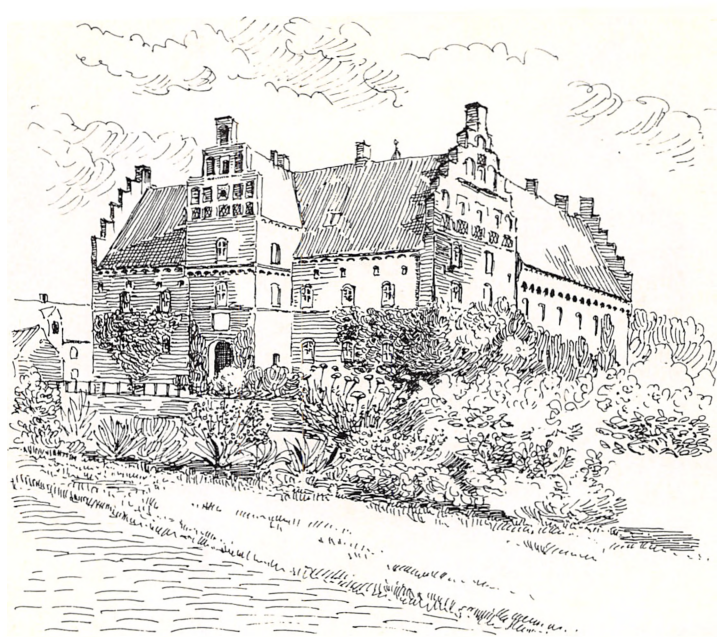
Vedbygård. Forf. del.

Dette stenhus blev ødelagt under Grevens Fejde, dog ikke værre, end at skaderne kunne udbedres. Ved samme lejlighed lod man bygningen forhøje med et halvt stokværk, som blev forsynet med vægtergang og skydeskår. Alt dette er stadigvæk bevaret.

Adelsmanden Knud Rud stod som bygherre, og han lod sig ikke nøje med disse forbedringer, men sørgede også for at bygge et nordre hus parallelt hermed. Dette fik ligesom det søndre kamtak-kede gavle mod lodrette blændinger, hvilket vidner om det langsomme skifte fra sengotik til renæssance. Gamle byggeskikke var ikke sådan at mane i jorden. Det skal til sidst tilføjes, at forbindelsesbygningen mellem de to langhuse først er kommet til gennem flere og senere byggeperioder.

Man regner med, at Vedbygård stod færdig omkring 1540, og få år efter begyndte rigshovmester Peder Oxé at opføre sin udgave af en »herreborg« – det nok så kendte Gisselfeld. Sidstnævnte hørte til Midsjællands rigeste godser på dette tidspunkt, og Peder Oxé var selv en formuende mand, så der var midler nok at tage af. En af hans

Gisselfeld. Forf. del.

forgængere – Eskil Gøye til Gisselfeld, havde i slutningen af 1400-tallet henvend 200 bøndergårde under godset.

Peder Oxen sørgede for at udnytte stedets naturlige muligheder, idet der lå en gårdsø med flere holme. På en af disse havde det gamle Gisselfeld ligget, men det blev formentlig ødelagt under Grevens Fejde. I stedet for at bygge oven på gamle fundamenter anlagde rigshovmesteren sin herregård på en af de andre holme, og det er i denne form, man oplever Gisselfeld i dag. En massiv og utilnærmelig teglstensborg omgivet af vandgrave.

På en sten i porttårnet kan man læse, at gården blev opført i 1547. Men det gælder formentlig kun porttårnet og den tilhørende portlænge. De øvrige fløje har næppe stået færdig før ved hans død i 1575.

Det er meget tydeligt, at husets beboere skulle kunne forsvare sig, for over fløjenes to stokværk er der sat et halvt stokværk med forskellige snilde indretninger til forsvar. Disse er naturligvis kun anbragt ud mod graven.

Her er både skydeskår og skoldehuller, og for at gøre sidstnævnte effektive har man netop sørget for at lade det halve stokværk »krage ud« over de underliggende. Hertil skal føjes, at ydermurene er langt tykkere end murværket mod gårdsiden, i håb om at tidens stadig mere avancerede ildvåben ikke kunne gøre alt for megen skade.

Eksemplet Torbenfeld

Torbenfeld, som tidligere er omtalt, repræsenterer nogle andre vigtige træk i det midsjællandske herregårdsbyggeri i denne overgangsperiode mellem middelalder og renæssance. For her har man det færdigudviklede princip fra senmiddelalderen, der atter har rod i *motte*-typen fra 1000- og 1100-tallet.

Godsets skiftende bygherrer har nemlig udnyttet rækken af naturlige småholme i søen. På den yderste holm ligger en trefløjet borg, herefter følger en holm, hvorpå man har bygget en staldgård, og endelig er der anlagt en ladegård inde på søbredden. Broer mellem holmene og ladegården binder anlægget sammen til en funktionel helhed. Men de har naturligvis ikke udgjort faste forbindelser i hine tider. Dengang har der været indsat vindebroer, så fjenden ikke kunne trænge ud på holmene.

Den nuværende hovedbygning er opstået efter adskillige ombygninger og tilføjelser. Til sydfløjen (med rester af et gotisk stenhus) føjede Anne Rosenkrantz en midterfløj i året 1577. Det imponerende blev yderligere understreget af Manderup Brahes tilbygninger fra omkring 1650. Heraf er dog kun bevaret det firkantede tårn på sydfløjens yderside. Reguleringen af anlægget blev først gennemført, da man i 1767 opførte nordfløjen til erstatning for en ældre bindingsværkslænge. Nu var der omsider kommet helhed over hovedbygningen. (Se ill. side 2).

Hængetårnene på midterfløjens udvendige hjørner er så sent som fra 1906 og må opfattes som en sidste efterklang af forrige århundredes dyrkelse af de historiske stilarter i en romantiseret udgave. De er temmelig overflødige. Denne opfattelse, at herregårde er indbegrebet af spir og knejsende gavle, finder endnu sit udtryk i en bog om danske herregårde fra 1929. Forfatteren var Palle Rosenkrantz, og han havde som titel valgt »Taarne og Tinder«.

Herregårde på Midtjylland

Holbergs Tersløsegård

Men herregårde er nu meget andet end de prangende udenværker. Tag for eksempel *Tersløsegård* nordvest for Sorø. Den nuværende hovedbygning har noget meget dansk og enkelt over sig. Her aner man aldeles ikke, at godset kan prale med en alenlang historie, der går tilbage til Anders Knudsen. Han var såmænd gift med Esbern Snares datter Cecilie!

Hovedbygningens midterfløj blev opført i bindingsværk i 1737, og sidefløjene noget senere, men på samme måde. Gården ville nu næppe være blevet så kendt, hvis ikke Ludvig Holberg var blevet dens ejer fra 1745 og til sin død i 1754. Forud for dette køb var den lærde herre blevet udnævnt til baron, og han tilbragte alle de følgende somre på sin gård.

Holberg var sig sin stilling som herremand særdeles bevidst. 1700-tallets virkelyst, på en måde foregribende de franske fysiokrater, lyser ud af hans levnedsskildring. Hør blot engang: »Saa tit jeg genkalder mig i Erindringen, hvorledes Gaardens Tilstand var før, og sammenligner den med dens nuværende, glæder jeg mig ikke lidt over, at jeg i nogen Maade har opfyldt en god Borgers Pligter og blandt de mange Ødelæggere, der lader Jordene forfalde og alting gaa til Grunde, har givet et raat og uformelig Kaos en vis Skikkelse, og forbedret mine Bønders Kaar, som fordem sukkede under et svært Aag«.

Holberg var nu ikke den eneste lærde, som blev landmand på sine ældre dage. Der findes fortilfælde og eksempler fra hans samtid. Hvis vi et øjeblik tillader os at gå uden for de midtjællandske egne, så er *Hagedstedgård* nok det smukkeste eksempel herpå. Denne gård (nær Holbæk) fik i 1670 den berømte anatom Thomas Bartholin som ejer. Bartholins opdagelser inden for anatomien var ligesom hans anatomiske atlas kendt over hele Europa.

Ludvig Holberg havde en lærd kollega i sin nærhed, nemlig Bolle Luxdorph. Han var en af tidens mest febrilske bogsamlere og tillige retslærd. Bolle Luxdorph ejede herregården *Mørup* øst for Sorø og aflagde ofte visit hos Holberg.

På denne tid, hvor der sad en komediedigter på Tersløsegård, var herregårdene for længst opgivet som forsvarsværker. Enevældens

indførelse i 1660 og krigskunstens udvikling i 1600-tallet havde på hver sin måde sørget for at knække disse magtens boliger.

Bregentved

I 1600-årene forsvandt gradvis de tunge »herreborge« til fordel for barokkens fornemme, veldisponerede anlæg. Samtidig med fremkomsten af disse pragtboliger begyndte man at interessere sig for herregårdshaven. Fra gammel tid havde den tjent herregårdenes køkkener; kål- og humlehaver var naturligvis medtaget i enhver anstændig husholdning i 1500-tallet, ligesom abildgården havde sin plads. I 1700-tallet blev det »blomsterhaugerne« og de store haveanlæg efter franske forbilleder, der vandt frem.

Bregentved indtager her en førende stilling, hvad 1700-tallets havearkitektur angår. Men nu først et par ord om forspillet dertil. *Bregentved* tjente 1718-30 som ryttergods, hvorefter det blev købt af den danske general og diplomat, Poul Vendelbo Løvenørn.

Løvenørn overtog en firlænget hovedbygning, nogle barakker til rytterne og deres familier samt tilliggende jorde.

Haven hører man intet om, hvorimod bygningerne snart kom frem i lyset. Generalens første og største fortjeneste var nemlig at indrette et kapel i nordfløjens øverste etage. Det blev udstyret efter tegninger af Lauritz de Thurah, som var en af tidens mest efterspurgte arkitekter. Rummet er bevaret endnu i dag og viser på en fremragende måde opløsningen af barokkens formsprog. Endnu er førstnævnte stil dominerende, men der anes træk vendt mod en ny tids opfattelse af interiørdekoration.

I 1740 døde generalen, og i de følgende år blev Christian 6. ejer af *Bregentved*. I hans tid blev en anden fremragende arkitekt knyttet til herregården, nemlig Nicolai Eigtved. Han målte de bestående bygninger op og gjorde forslag til forbedringer. På Eigtveds generalplan fra april 1740 er der også medtaget et projekt til en lysthave nær nordfløjen. Men det blev indtil videre ved idéerne.

Mæt af dage og vel også noget træt af alle sine byggeføretagender døde Christian 6. i 1746. Nu begyndte en storhedstid for *Bregentved*. Kongen var død den 6. august, og allerede 20. september samme år skænkede hans efterfølger, Frederik 5., godset til sin nærmeste ven, overhofmarskal Adam Gottlob Moltke.

Bregentved set fra haven. Svend Bessing fot.

Noget af det første, man gik i gang med, var anlæggelsen af den store lindeallé (ill. side 114), som fører – eller sigter – direkte imod østfløjens hovedindgang. Lindetræerne importeredes fra Holland af gartneren Andreas Bährend.

Fra København blev de transporteret på hestevogne til Bregentved. Der blev købt i alt 290 lindetræer til formålet, heraf var der blot 22 i overskud, da alleen var plantet færdig i november 1747. I sandhed et imponerende foretagende.

Og det er netop rimeligt at bruge udtrykket imponere i denne sammenhæng, for der var to personer, som denne allé og hele den videre udformning af haven var rettet imod eller spillede op til. Det var naturligvis ejeren selv, Adam Gottlob Moltke, men ikke mindst hans store velynder, Frederik 5.

Vi ved, at monarken flittigt besøgte Bregentved hver sommer, og disse besøg har vel inspireret greven til at glæde den store gæst med havearkitektoniske nyheder hver eneste sommer. For nogen generalplan foreligger der nemlig ikke fra disse år. Moltke og Eigtved – sidstnævnte fulgte så at sige med ved overtagelsen af godset – aftalte efterhånden, hvad der skulle anlægges.

I 1748 lagde man en dæmning og en bro over kanalen ud for østfløjen, således at vejen fra lindealleen kunne fortsætte lige op til samme østfløjs hovedindgang. Samtidig begyndte en prydhave at dukke frem, som desværre atter for længst er gået tabt. Vi ved, at billedhuggeren J. F. Hännel i 1749 leverede 24 figurer til haven, og i 1751 forsynede J. J. Gamram anlægget med 12 billedstøtter. Samme sommer rejste man et »tyrkisk« telt i haven til fryd for de besøgende og den grevelige familie.

Pyramideklippede taks og prydbede hørte naturligvis også med til helheden. Hele dette anlæg var knyttet til østfløjens haveside. Så noget stort areal var der ikke tale om.

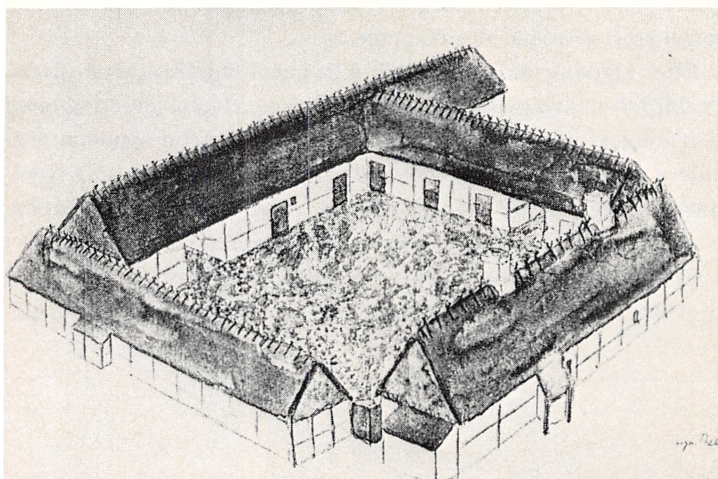
Efter Eigtveds død i 1754 lå alt stille hen, indtil franskmænden N. H. Jardin omkring 1762 begyndte sit virke. Han allierede sig med billedhuggeren Johannes Wiedewelt. Fra deres tid stammer den videre erobring af landskabet omkring Bregentved, først og fremmest arrangementet med de mange vaser i kalksten, kaskaden, kanalerne og den store obelisk bagest i haven.

Endnu kan man her fornemme nogle af Jardins intentioner, at overføre barokkens franske havekunst til de danske himmelstrøg.

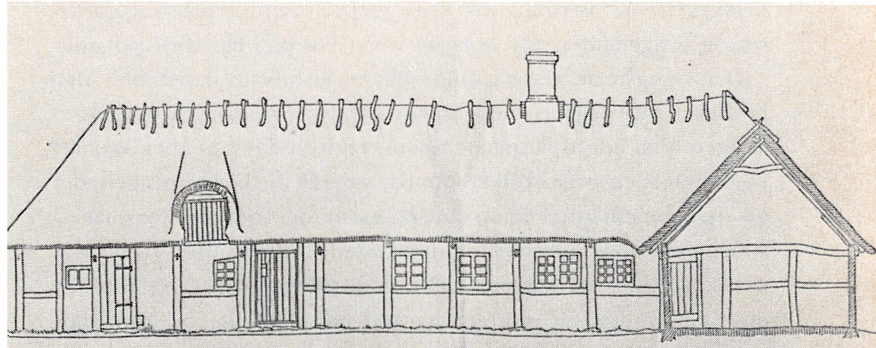
Boliger på landet på Midsjælland

Af Gerd Neubert

Sjælland hørte til vornedskabets og senere stavnsbåndets område i Danmark, jorden ejedes af godsherrer og blev dyrket af fæstebønder i fællesskab, hver landsby for sig. Al bebyggelse var koncentreret i disse landsbyer, og der var yderst få enkeltgårde, der lå alene ude i landskabet. De store landbrugsreformer i begyndelsen af 1800-årene ændrede dette. Da blev gårde og husmandsteder flyttet ud på marken og fik deres jord samlet omkring bygningerne. Men karakteristisk for Sjælland var, at man sjældent flyttede alle gårde ud. I små landsbyer med få gårde kunne alle blive liggende, hvor de lå, og jorden blev stjerneudskiftet. I de helt store byer måtte mange gårde nedrives og genopføres langt ude på marken. Ofte blev seks til ti gårde liggende i landsbyen, og på de udflyttede gårdes tomter blev efterhånden bygget husmandshuse, håndværkerhuse, aftægtshuse m.m. Derfor er de gamle landsbyer der stadig, og trods alle senere

Klokkergården i Herfølge, bygget 1797. Lukket, firlænget gård uden vinduer og døre ud mod omverdenen.

Landhåndværkerhus fra Broby Overdrev. I huset er værksted og lille aftægtsbolig foruden håndværkerens. Ca. 1800.

forandringer kan vi genfinde de gamle bebyggelsesmønstre. Og på målebordsblade kan vi finde skellene både fra fællesskabstiden og fra udskiftningstiden.

De udflyttede gårde og huse blev opført på samme måde som bygningerne i landsbyen, dvs. efter egnens byggeskik. Til trods for at store dele af Midsjælland er ret skovrigt, var det sjællandske bindingsværk spinkelt og enkelt. Det ligner middelalderligt bindingsværk fra købstædernes ældste huse og regnes bygningshistorisk for en ældre type end andre landsdeles mere rigt udformede konstruktioner.

Bondegårde af en vis størrelse var firlængede omkring et lukket gårdsrum. Stuehuset var næsten altid placeret i retningen øst-vest og i kompleksets nordlænge, og stuen fik vinduer ind mod gårdspladsen mod syd. Dette gjaldt uanset, hvordan gården lå i forhold til gadens forløb. Der var oftest kun én indgang til gården, nemlig porten, og denne ville man gerne have ud til gaden. Ud mod omverdenen var der ellers ingen åbninger, og en rigtig gammel landsby så »lukket« ud. Også de gårde, der blev udflyttet, fik det samme lukkede udseende ud mod omverdenen. Måske følte man sig ikke helt tryk så langt fra alle andre. En bidsk lænkehund var der altid.

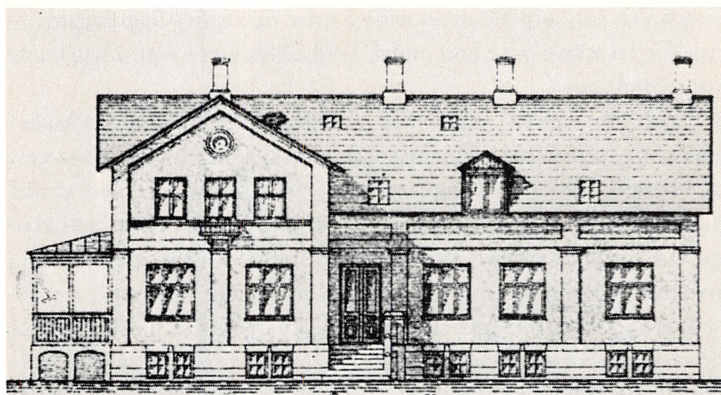
Husmandshuse blev også udflyttet, men de var ikke firlængede. Husmandshuse, håndværkerhuse o.l. var ofte enlængede eller vin-

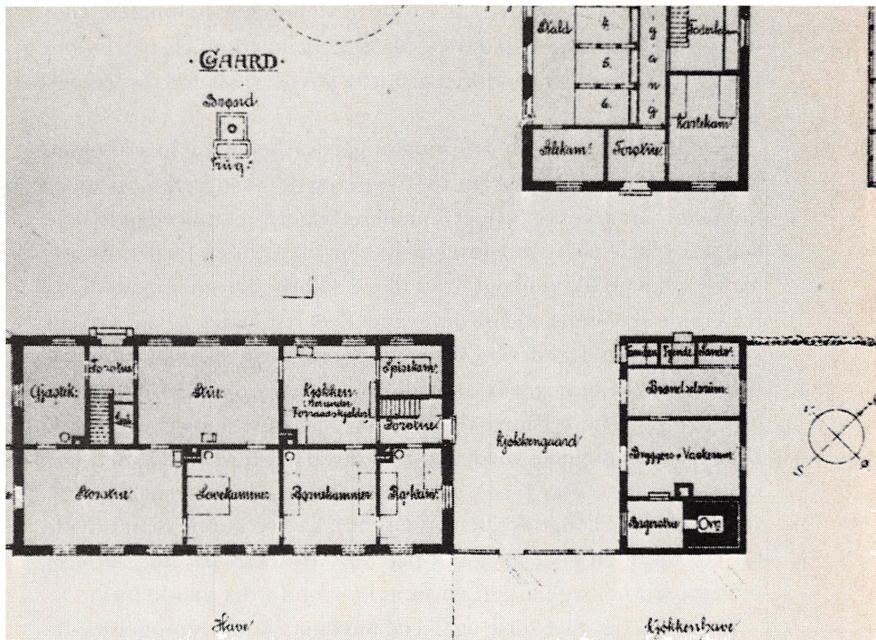
kelbyggede. Konstruktivt var de bygget på samme måde som gårde-
ne, og byggemåden har stort set været ens på hele Midsjælland.

Den vigtigste del af det gamle sjællandske hus var skorstenen. Den fyldte et helt fag op mod husets nordvæg omtrent i midten af længen. Den side af skorstenen, som vendte indad, var åben, og over åbningen lå en svær bjælke, som bar vægten af skorstenspiben, der gik op igennem loftet og op i husets mønning. Indeni dette sorte og sodede rum var muret bæk til kogested, et hul i husets bagvæg til den store, kuplede bageovn, der ragede uden for huset, et hul i den ene side til indfyring under bryggekedel og maltkølle i bryggerset og et hul i den anden side til indfyring i stuens bilæggerovn. Al optænding var således koncentreret ét sted i huset, og husets forskellige rum og anvendelse rettede sig efter dette. Kun ét rum i boligen var opvarmet, nemlig stuen med bilæggerovnen. Stuen var udstyret med fast inventar rundt langs væggene, bænke og borde langs vinduesvæggen, himmelsenge langs den nordre væg osv. Denne bondebolig kan man i dag kun se på museerne. Yderst få bondehuse har bevaret den gamle, sorte skorsten, men rester af den kan findes under nyere ombygninger.

I løbet af 1800-årene kom der visse forbedringer af det sjæl-

Forslag til stuehus på en gård på et par hundrede tønder land. Landmands-
bogen 1895. I huset er 18 værelser foruden diverse smårum. Man anbefale-
de en lofthøjde på 5 alen.

Stuehuset på en gård med 60 tønder land. Landmandsbogen 1895. 7 værelser, køkken og spisekammer. Karlekammer var i staldlængen.

landske bindingsværk, og fra sidste halvdel af forrige århundrede kan man regne med, at de fleste nyopførte bindingsværkshuse har været bygget med fodrem, skråstiver i hjørnefag og kæmmede bjælker i stedet for gennemstukne. Ret stor forskel var der ikke at se til udefra, for man beholdt den gamle længeform, men gjorde den efterhånden noget bredere. Tag og vægge var at se til som på de gamle huse. Taget var altid stråtækt, langs mønningen lå en tyk halmpude, som blev holdt på plads af kragtræer. Det er øksekløvede bøge- eller egekævler, der er samlet parvis med en solid trædyvel og hængt over halmpuden. Reparation og hvidkalkning af gårdens vægge var et fast forårsarbejde, som skulle være overstået til pinse. Gamle og nye gårde blev hvidkalket over det hele, både på tømmer og tavl. På Midsjølland har gavlene været lodrette, og de har haft en anden vægbeklædning end resten af huset. Bræddegavle er nu

enerådende, men i ældre tid kunne gavlene være halmtækte eller dukkede eller dækket med træspån. Spåndækkede gavle kan endnu findes. Et skråtstillet vandbræt afslutter gavlen ned mod undervæggen.

Gradvis kom en modernisering af gårdsarbejdet og husarbejdet. På Sjælland tog dette fart fra 1870'erne, og det medførte ændringer i boligen. Man købte brødet i møllens bageri, man bryggede ikke længere øl selv, så bageovne og maltekøller blev sløjfet. Jernkomfurer og kakkelovne fik man også råd til, og så blev det sorte, sodede og trækfulde skorstenskøkken ombygget til et lyst malet, varmt og rent komfurskøkken. I stedet for bilæggerovn i én stue, fik man vindovne i flere rum. Man ønskede at adskille sove- og opholdsrum, og der blev brug for flere kamre til de forskellige husstandsmedlemmer. Dette blev muliggjort med den nye opvarmningsteknik, men her kom de gamle huses facon lidt i vejen, de var altfor smalle. For at skaffe plads til længdeskillerum og flere kamre kunne man udvide huset i bredden eller bygge til på tværs af det gamle hus. Ofte er tilbygningerne bygget i en yngre teknik end i det gamle hus.

Disse små og store huse og gårde med mange tilbygninger havde alligevel et roligt helhedspræg over sig. Nyt og gammelt havde stråtag, ofte var taghøjde og tagvinkel ens, og sidst, men ikke mindst var facadebehandlingen ens for hele komplekset, nemlig hvidkalket over det hele. Trægavlen kunne få en behandling med lys tjæreolie eller stå ubehandlet. Døre og vinduer var derimod malet i glade farver, og her har været egnsforskelle, som dog ikke kan præcist afgrænses. På Midtsjælland har man været glad for grønne døre og vinduer, i Københavns amt skulle de gerne være blå, mens man i Præstø amt ikke gik af vejen for røde døre og vinduer. I nyere tid har trægavlene og de store ladeporte m.m. ofte fået en omgang med »forpagterrødt«.

Det rene nybyggeri har i lange perioder været sparsomt, og ændringerne i boligsikkerheden har gået trægt. Men i slutningen af forrige århundrede tog byggeriet fart, navnlig på gårdene. Og i dette byggeri blev den sjællandske byggetradition afbrudt. Det mest almindelige stuehus på Midtsjælland fra slutningen af forrige og begyndelsen af dette århundrede blev en bred enetages længe, grundmuret og på høj kælder, eventuelt med kældervinduer i grundmuren. På

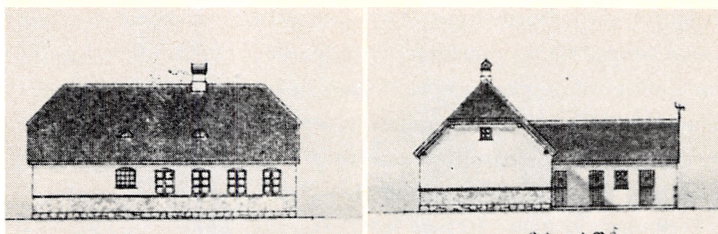
de større gårde havde huset stor frontispice, kvist, oftest over midten af længen og ikke sjældent til begge sider af bygningen. I gavlen var vinduer til værelser, derved kunne hele tagetagen blive udnyttet til beboelse. Røde sten i væggene og sort skifer på taget var fint, men man byggede også grundmurede huse, der fik stråtag. Disse er dog forlængst udskiftet med tegtag.

Indenfor var man gået væk fra den gamle vægfaste og vægorienterede møblering, og landboens bolig adskilte sig ikke meget fra byboens, det skulle da være træsko- og gummistøvlegangen. På de større gårde var der et spisekøkken for folkene, men der var sjældent spisekøkken for familien. Kun hvis husstanden var lille, kunne man til daglig indtage måltider i køkkenet. Normalt spiste man ved spisebordet i stuen ved siden af køkkenet. I resten af denne stue var der stueagtig møblering med divan eller sofa, lænestole, sybord og skrivebord, for regnskabsføring var blevet vigtigt. Store gårde havde særskilt kontor hertil. Den kombinerede stue/spisestue var dagligstuen, den pæne stue blev kun opvarmet og taget i brug, når der var mange gæster. Skikken med stadsstue blev forsøgt gennemført, også i ganske små landhuse.

Karakteristisk for Midsjællands skovområder er de boliger, som er bygget til skovens folk og heste. Der hørte både staldbygninger og lidt jord til, både på skovarbejderens lille sted og til skovriderens repræsentative bolig. De ligger for det meste i skovkanten eller inde i skovene og er præget af deres opførelsestidspunkt. I vor tid, hvor nybyggeriet må respektere skovbyggelinien, vil de være let kendelige i landskabet.

Jordlovene af 1919 om udstykning af len, stamhuse og præstegårde gav anledning til et stort byggeri af husmandssteder. Men der blev dårlige tider i slutningen af tyverne og begyndelsen af trediverne. Af beskæftigelsesmæssige grunde gav derfor staten støtte, navnlig til statshusmandsbrug, småhuse og landarbejderboliger. Nybyggeriet på landet var i hele dette tidsrum hovedsagelig koncentreret om den slags mindre huse. Foreningen »Bedre Byggeskik« afholdt kurser, udgav årsskrifter med tegninger og oprettede »Tegnehjælpen«, hvor landhåndværkere og bygherrer kunne få gratis tegnehjælp. Man brød ikke med den byggeskik, som havde udviklet sig med de grundmurede bygninger, men skelede også til de helt gam-

Boliger på landet på Midsjælland

Husmandssted med 3 tønder land, Landmandsbogen 1895. Husmændene fik 3 tdr. land ved udskiftningen omkring 1800.

le, sjællandske hustyper. Der blev lagt vægt på rolige og harmoniske længetyper med rimelige forhold mellem vinduer, vægge og tagflader. Kun sjældent blev der ændret væsentligt på landhåndværkerens forslag til indvendig planløsning. De mange mindre huse kunne have en lille viktualiekælder under køkkenet, ellers var kælderfunktionerne placeret i et udhus eller lille tilbygning til boligen. Udhuset indeholdt bryggers til tøjvask, brænderum, grisehus og lokum. Nogle gange blev udhuset forenet med boligen med en mur, så der dannedes et lille gårdsrum, mens urte- og blomsterhaven lå på husets pæne side. Husene var næsten altid pudsede og hvidkalkede med cementtagsten eller paptag. I vore dage har de fået eternit.

Nu udføres skovarbejdet og landarbejdet af færre folk, og mange boliger på landet er blevet ledige. Hvis disse huse bliver købt af folk med byerhverv, bliver de gerne moderniseret både indvendig og udvendig. Det er tilsyneladende to forskellige ideer, som ligger bag ændringerne. Den ene er ideen om at få et moderne typehus, og selv et gammelt, smalt sjællandsk bondehus kan komme til at ligne et typehus. Den anden idé går ud på at understrege det gammeldags og maleriske, eller man kan kombinere de to ideer. Under alle omstændigheder kommer de gamle sjællandske landhuse til at se helt anderledes ud, end de nogensinde har gjort. Men endnu kan man genfinde og genkende bygninger fra forskellige ældre perioder i byggeskikken på Midsjælland.

Landstingsbyen Ringsted

Af A. Strange Nielsen

Før Danmark blev et samlet kongerige hævdede Ringsted sig som Sjællands samlende by. Det skyldtes, at landstinget som overordnet retsinstant havde sit sæde her, og dette fortsatte, efter at rigets enhed blev en kendsgerning. Her fandt kongevalgene sted, og her sad kongen som øverste instans, når vigtige sager skulle vedtages. De tre glatlidte tingsten på torvet minder os endnu herom.

Men selve byen omgav ikke den storslåede tingplads, som nu udgøres af Ringsted torv. Byen lå neden for den anselige bakke, hvor byens forsvundne sognekirke, *Skt. Hans Kirke*, med omgivende kirkegård dengang lå, og hvor nu byens bibliotek ligger. Midtpunktet i det ældste Ringsted var det torv, som nu hedder Lilletorv. Her fandtes også bybrønden.

Uden for byporten lå da tingpladsen på et skrånende terræn, der gav tingfolket god udsigt til det, der foregik. Kristendommen sejrede, og der blev knyttet gudstjeneste til tinget. Ca. 1080 byggede Roskilde-bispen Svend Nordmand en kirke umiddelbart vest for tingpladsen. Den blev opført af egnens naturlige materiale, frådsten, og eksempler herpå kan ses i den nuværende kirkes lille museum. En del af dette materiale findes stadig under kirkens gulv.

Ringsteds stærke placering i datidens Danmark kommer også til udtryk ved, at Knud den Stores møntmester slog mønt i byen i 1020, Og dette fortsatte under Knud den Hellige, Oluf Hunger og Erik Ejegod i den periode, da frådstenskirken var under opførelse.

Knud Lavards betydning

Da Erik Ejegods søn Knud Lavard blev myrdet i *Haraldsted* tæt uden for Ringsted, og det blev afgjort, at denne stormand skulle begraves i Ringsted, skete der noget betydningsfuldt for byen. Til landstingskirken, der ikke havde nogen egentlig menighed at betjene, skulle der knyttes et kloster af benediktinernes orden, og det er årsagen til at kirken stadig hedder *Skt. Bendts Kirke*.

Hertug Knud Lavard blev snart æret som en helgen, og benedikti-

nermunkens opgave var – foruden at holde messer for den døde – at fremme helgenkulten omkring hans grav. Til underholdning for klosteret havde kongemagten skænket rige gaver.

Da Knud Lavards søn i 1157 blev enekonge i Danmark med navnet Valdemar den Store, indledtes en fremgangsrig periode i byens udvikling. Han virkeliggjorde sine tanker om at gøre benediktinerkirken til gravkirke for sig selv og sin slægt. Et monumentalt bygningsværk skulle afløse den grå frådstenskirke, og snart efter begyndte opførelsen af den nuværende murstenskirke, som hører til blandt det ældste teglstensbyggeri i Danmark. De oprindelige riffelhuggede munkesten ses endnu i korrundingen.

I 1170 kunne første afsnit af det nye kirke- og klosterbyggeri indvies. Det skete ved en stor kirkefest, der havde sit højdepunkt i skrinlæggelsen af Knud Lavard, der samtidig blev kanoniseret som helgen af paven i Rom.

Og kirken blev virkelig gravkirke for Valdemar og hans slægt. De kongelige begravelser fandt sted i kirkens gulv, og de markeres stadig, så det er let at gå fra grav til grav. I alt 20 fyrstelige personer fik deres sidste hvilested her.

Gravene har været undersøgt flere gange, og adskilligt er taget op derfra. Kranier, hårfletninger, tøjrester, mønter og meget andet kan nu ses i kirkens museum sammen med den blyplade, der blev optaget bag Valdemar den Stores hoved. Pladen er forsynet med latinsk indskrift på både for- og bagside om kongens person og bedrifter.

Det mest kendte blandt fundene er Dagmarkorset, som 1695 indleveredes til det kongelige kunstkammer, og som er forbillede for de Dagmarkors, der er almindelige som dåbsgave til piger.

Op- og nedgangstider

Den udvikling, som sattes i gang med storkirkens og klosterets opførelse, satte skub i byens vækst og bevirkede, at byen sprængte sine rammer og gradvis øgedes med bebyggelse på alle sider af det skrånende torv og videre ud mod nord på begge sider af indfaldsvejen fra Roskilde-Holbæk siden, hvorved byens Nørregade blev til. Det er derfor i god overensstemmelse med byens historie og udvikling, at man har ønsket at mindes Valdemar den Store. Det skete, da

Sankt Jørgensgård i Ringsted ca. 1950. På billedet ses venstre og nordre længe. Midtsjællands Lokalhistoriske Arkiv, Ringsted.

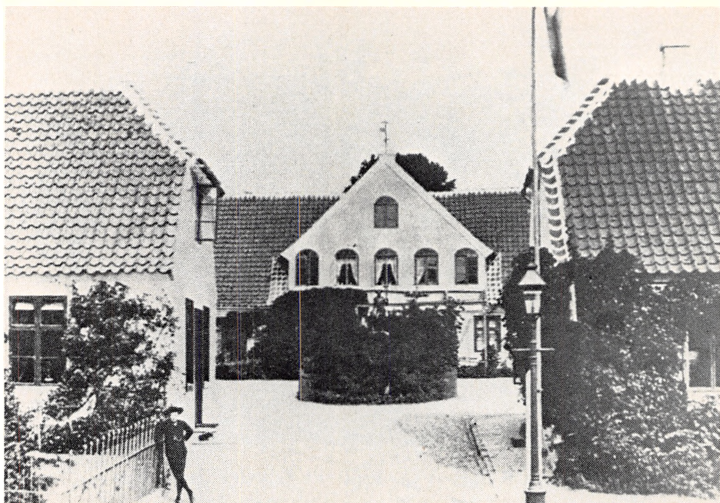
man i 1937 rejste billedhuggeren Johs. Bjergs monumentale statue af kong Valdemar, stående på Torvet foran den prægtige kirkebygning han lod opføre.

Dersom man kommer ad Nørregade og når frem til Torvet, kan man ikke undgå at erfare, at hovedvejen på dette sted kræver et sving på 90 grader, dersom man vil videre mod Sorø. Dette skyldes, at Torvet oprindeligt var endemålet. Denne færdselsmæssige vanskelighed er nu afhjulpet af omfartsvejen nord om byen.

Da reformationen 1536 blev gennemført fik Ringsted by sit store knæk. Byen gik i stå, først og fremmest fordi det meget arbejdsskabende og økonomisk velstående benediktinerkloster blev nedlagt. Det blev gjort til et kongeligt len, hvorfra næsten alle indtægterne blev sendt til hovedstaden.

På samme tid gik det ud over byens andre kirkelige institutioner. *Slangstrup kirke* i Ringsted landsogn ved sydsiden af Haraldsted Langesø blev nedbrudt. Samme skæbne overgik *Skt. Gertruds Kapel* ved Benløse Runding, og det blev gjort så grundigt, at der ikke er ladt sten på sten tilbage. Og inde i selve byen gik *Skt. Hans kirke* sin undergang i møde. Den fik dødsstødet i 1571, da det blev bestemt, at klosterkirken fra nu af skulle være byens sognekirke. Tilbage lå Skt.

Amtsstuegården i Ringsted, fotograferet 1886. Midtsjællands Lokalhistoriske Arkiv, Ringsted.

Hans Kirkegård, der endnu indtil ca. 1840 vedblev at være kirkegård for landsognets borgere. Endnu ses en enkelt ligsten.

Ringsteds byvåben er identisk med klosterets segl, der stammer fra 1200-årene og er bevaret i et aftryk fra 1421. Det viser en scene: madonna med barnet tilbedes af tre personer, hvoraf den ene synes at forestille Knud Lavard.

Endnu en gejstlig institution fandtes i byen, nemlig *Skt. Jørgensgården*. Den lå i den ydre del af Nørregade og giver os et fingerpeg om denne gades tilblivelse. Det var nemlig almindeligt at Skt. Jørgensgårdene lå uden for selve byen, fordi de var hospital for spedalske. Hvornår den blev oprettet vides ikke, men den er nævnt i et testamente fra 1261. I løbet af middelalderen voksede byen forbi dette hospital, der havde både kirke og kirkegård. Det blev nedlagt i 1637 og omtales i 1644 som afbrændt.

Som allerede nævnt var Ringsted i de ældste tider målet for betydelige dele af den sjællandske færdsel. Efter samlingen af riget flyttede tyngdepunktet sig til Roskilde og derefter til København. Alligevel havde Ringsteds beliggenhed midtvejs mellem Øresund og

Store Bælt stor betydning for byen. Den blev det faste overnatningssted for folk, der færdedes ad den sjællandske hoved- og hærvej. Snart var det kongelige rejsende, snart diplomater, handelsfolk, lærde folk, tiggere og gøglere. I krigstid blev det onde dage, når soldaterne gæstede byen og røvede, plyndrede og skændede. Byen led megen skade i Svenskekrigene 1657-60 og i Napoleonskrigene, da englændere og spaniolere 1807-08 tog kvarter i byen.

Oprindeligt var det klosteret, der fungerede som værtshus for fattige og rige, og denne funktion fortsatte indtil klosterets brand 1806. Inden da havde byen fået sit første »storhotel«. Den nuværende hovedvej 1 åbnede nemlig i 1791, og i forbindelse hermed indrettedes postgårde i de købstæder, den passerede. Således også i Ringsted. Det nuværende »Hotel Postgården« opførtes 1794, men blev først postgård 1829. Den smukke bygning, der i høj grad pryder bybilledet, fungerer stadig efter sit formål.

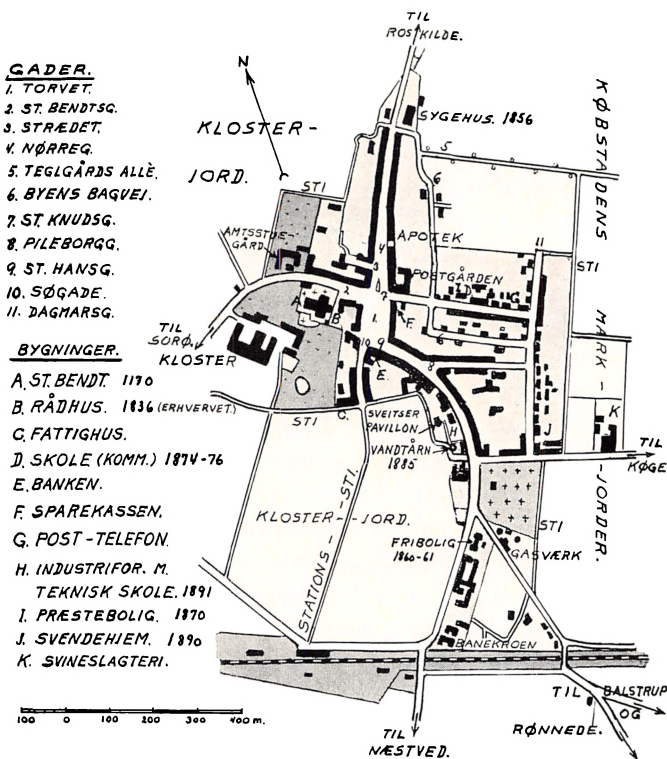
I 1856 åbnedes Korsørbanen, og Ringsted fik jernbanestation. Den kom ganske vist til at ligge $\frac{1}{2}$ km syd for byen på klosterets jorder, som ikke kunne udstykkes. Men efter at byen havde købt Ringsted Kloster i 1917, kom der gang i byudviklingen mod stationen. Hele området er nu udbygget, og byen udvikler sig videre syd for jernbanen. Med anlægget af Midtbanen og dobbeltsporet til Næstved i 1924 blev den nuværende station taget i brug.

Ellers er det gået tilbage med jernbaneforbindelserne fra Ringsted. Midtbanestrækningen fra Frederikssund over Hvalsø til Tingsted, åbent 1925, måtte indstille driften 1936, og Køge-Ringsted jernbane lukkede i 1963 efter 47 års skinnetransport.

Indtil 1798 var Ringsted sæde for styrelsen af det gamle Ringsted amt, men indgik derefter i det større Sorø amt. Dog beholdt byen sin amtsstue, der havde til huse i en smuk bygning over for Skt. Bendts Kirke. I vore dage (siden 1950) har »Amtsstuegården« fået en værdig anvendelse. Efter en fuldstændig istandsættelse af det indre fungerer den som et veludstyret og velbesøgt vandrerhjem og desuden som mødecenter for byens kulturliv.

Øst for bykernen anlagdes *Ringsted Lystanlæg* i 1898. En kreds af borgere indsamlede tilstrækkelige midler til beplantningen, og byens styrelse stillede et areal af købstadens markjorder til rådighed. Året efter foregik tilplantningen med trævækster skænket af egnens

Landstingsbyen Ringsted

Oversigtskort over Ringsted 1896. Efter »Trap«, 1898.

herregårde. 1907 byggedes anlægspavillonen, som siden da har været rammen om mange fester, udstillinger og møder – de store midtsjællandske dyrskuer ikke at forglemme. Lystanlægget er et yndigt sted, som byens beboere og besøgende har megen glæde af.

Ringsted i dag

I kraft af sin centrale beliggenhed på Sjælland er Ringsted en driftig by med livlig handel og adskillige industrivirksomheder. Syd for byen mellem landevejene til Næstved og Haslev er anlagt et stort nyt industrikvarter, som gradvis er udbygget i løbet af 1960'erne og 1970'erne. Store værksteder, siloer og fabrikshaller er skudt op. Her finder man byens største virksomhed *Forenede sjællandske Andelslag-*

terier, hvis etablering medførte, at hele byen fik sit nye moderne kloakanlæg. Af andre betydelige virksomheder må nævnes *Øernes Konsummælkselskab*, *Maskinfabrikken Rimas*, *Dansk Landbrugs Grovvare-selskab* (DLG-centeret), *Glud & Marstrand*, *A/S Niels Larsen Maskinfor-retning*, *Mejeribrugets Centrallaboratorium*, *Ringsted Karrosserifabrik*, *A/S Winther & Heide* (sanitet, jern, tankvogne og vandingsanlæg). Endvidere findes her benzindepoter, cementstøberi og forhandling af automobiler, trælast, landbrugsmaskiner, jern og stål samt tråd-varer. Ved landevejen mod Haslev findes også *Ringsted flyveplads*. Af større virksomheder må yderligere nævnes *Kødfoderfabrikken Sjælland* og *Ringsted Dampmølle*.

I Ringsted udgives avisen *Dagbladet*, som blev til i 1962 ved sammenlægning af *Folketidende* (Ringsted, Sorø, Haslev), *Roskilde Dagblad*, og *Køge-avisen Østsjællands Folkeblad*. Bladet har 28.000 abonnenter.

Den katolske menighed i Ringsted har sin egen kirke, *Skt. Knuds Kirke*, og sin egen skole, *Skt. Josefs Skole*.

Ringsted er den største by på Sjælland, der ikke har sit eget gymnasium. Fuldt færdige planer hertil er udarbejdede, men godkendelsen har stadig ladet vente på sig.

Vestmotorvejen mod Store Bælt er nu ført frem til Ringsted, men mangler endnu strækningen til Skovse for at være fuldført. Det er af betydelig værdi for Ringsted, at motorvejen faktisk går gennem byen med direkte af- og tilkørsel. Det var så belejligt, at der ved *Benløse Runding*, hvor landevejen deler sig mod Roskilde og Holbæk, netop var en ubebygget strækning, stor nok til, at motorvejen kunne føres igennem. Anlægget af motorvejen har i høj grad styrket Ringsted som centralby på Sjælland. Det er her, man må søge hen for at komme videre ad motorvejen. Bilturen til hovedstaden tager kun tre kvarter, og det har medført en betydelig erhvervsmæssig fremgang, men også at folk, der arbejder i København, gerne bosætter sig i Ringsted. Herfra kan de også tage toget og nå København på mindre end en time.

De store kommunesammenlægninger i 1970 betød at primærkommunen Ringsted kom til at omfatte byen og det meste af dens naturlige opland med i alt 27.000 indbyggere. Ringsted kommune kom på denne måde til at bestå af købstaden og 17 landsogne.

Til venstre Skt. Bendts Kirke i Ringsted, til højre Steen Eiler Rasmussens rådhus fra 1937. Midt i billedet anes Johannes Bjergs bronzestatue af Valdemar den Store, rejst 1937. Niels-Jørgen Hansen fot.

Derved knyttedes oplandsdistrikternes beboere tættere til deres by, der fik en fin placering i centrum af det samlede område. Ringsted er i højere grad blevet service-by med sine kommunale og andre offentlige funktioner, som kalder alle sognenes beboere til byen. Dette har igen medført en betydelig styrkelse af forretningslivet, som yderligere nyder godt af handlende fra nabokommuner. Kommunalreformen har på denne måde betydet en fremgang for Ringsted. Dette har også givet sig udslag i bybilledet, hvor gamle ejendomme er blevet moderniseret eller nedrevet og erstattet af nye moderne forretningsjendomme. Alligevel har byen ikke mistet sit hyggelige præg.

På torvet mellem tingstene og kirken ligger professor Steen Eiler Rasmussens smukke rådhus fra 1937 fint indpasset i omgivelserne.

Klosterbyen Sorø

Af A. Strange Nielsen

Købstaden Sorø ligger indeklemt mellem de større nabobyer Slagelse og Ringsted med så små afstande som henholdsvis 15 og 16 km. Det er der naturligvis en historisk forklaring på, og den skal søges hos stormandsslægten Hvide, som udgik fra høvdingegården i den nærliggende landsby *Fjenneslevlille*. Her boede høvdingen Asser Rig, som havde de to sønner Absalon og Esbern Snare.

Sorø Kloster

Asser Rig bestemte sig for at oprette et kloster. Af sine vidtstrakte ejendomme valgte han øen *Soer* til stedet, hvor det skulle anlægges. *Soer Ø* betyder egentlig øen i sumpen, og navneformen Sorø dukker først op i 1500-tallet.

Man kan ikke tænke sig nogen mere ideel beliggenhed for et kloster: En idyllisk egn med store skove afvekslende med større og mindre søer og først og fremmest med mulighed for, at munkene kunne leve i ensomhed og tjene Gud uden at blive forstyrret. Det kloster, som Asser Rig grundede, blev opført af frådsten og indviet til benediktinernes orden, hvilket var meget nærliggende, idet disse klostre især støttedes og søgtes af stormænd. Han ville selv være munk i klosteret, men døde på 13. dagen for dets indvielse sidst i 1140'rne.

Indtil 1162 førte klosteret en hensygnende tilværelse, men i dette år greb biskop Absalon ind. I særdeleshed betænkte han klosteret med meget mere gods, især fra den nærmeste omegn og derefter omdannede han det til et cistercienserkloster, indviet til jomfru Maria. Nu var grundlaget i orden for et stort, livskraftigt og stadigt rigere kloster – det, der skulle blive begyndelsen til den senere købstad Sorø.

Absalons tanke med Sorø Kloster var, at Hvideslægten medlemmer – deriblandt især han selv – skulle begraves i klosterets storslåede kirke, og at munkene til evig tid skulle holde sjælemesser for slægtens døde – men evigheden sluttede med reformationen. Absa-

Klosterporten i Sorø set fra nord. Den middelalderlige port er foruden klosterkirken det eneste bevarede egentlige bygningsværk fra Sorø Kloster. Jacob Maarbjerg fot.

lon sørgede selv for, at hans farfaders Skjalm Hvides og farbroders Tokes jordiske rester blev overført fra Fjenneslev og hertil. Den bekendte »skjoldefrise« under højkirkens vinduer med våbenskjoldene for de i kirken begravede personer vidner netop om de talrige medlemmer af Hvideslægten, der har fundet deres sidste hvilested i denne kirke. Absalons grav og de derfra fremdragne effekter interesserer mange besøgende.

Tæt ved hinanden lå da de prægtige kirker og klostre i Ringsted og Sorø, monumenterne over de mægtige slægter Valdemarerne og Hviderne.

Men kongeslægten fattede også interesse for Sorø, man havde brug for munkenes sjælemesser. Kongesønnen junker Valdemar begravedes i kirken 1304 og senere hans broder kong Christoffer 2. og dennes søn Valdemar Atterdag, hvis datter dronning Margrethe også blev bisat i Sorø-kirken. Men hendes kansler Roskilde-bispen Peder Jensen Lodehat hentede hendes kiste med magt og førte den til domkirken i Roskilde. Når Sorø Kloster i 1414 modtog betydelige mængder og fire nærliggende landsbyer ved et mageskifte fra Roskilde bispestol, så opfattede man det som en slags erstatning for tabet af dronning Margrethe. Bag alteret i Sorø klosterkirke står nu de to – engang så prægtigt smykkede – marmorsarkofager med kongerne Christoffer 2.s og Valdemar Atterdags jordiske rester.

Kongebegravelserne i Sorø fik stor betydning for klosteret og byen, fordi de medførte rige gaver i form af jordegods, så klosteret dermed kunne indtage pladsen som det rigeste i landet. Gaver fra adelsfolk der blev begravet i kirken bidrog også hertil. Skjoldfrisen, hvor klosterets velgørere mindes ved de malede våbenskjolde, vidner også om andre mægtige slægter end Hviderne.

Efter reformationen 1536 bestod klosterets gods (jordbog 1568) af 10 kirker, 625 bøndergårde og en del købstadsejendomme. Selv om den lutherske tro nu var indført i landet, blev klosteret ved at bestå, dog således at ingen nye (unge) munke blev optaget. Derimod blev det opsamlingssted for munkene fra andre herreklostre (Skovkloster, Ringsted m.m.). Omkring 1584 må de længst levende munke være afgået ved døden, thi i dette år omdannes klosteret til et verdsligt len.

Uddannelsescentrum

Indtil da havde der stadig været holdt skole i klosteret. Middelalderens uddannelse af præster og degne fortsatte med uddannelse af tjenere til den evangelisk-lutherske kirke, og da klosteret fuldstændigt ophævedes 1586 bestemtes det, at skoleundervisningen skulle fortsætte, og den del af klostergodset, der lå nærmest Sorø, nemlig 386 gårde og 7 møller, skulle afkaste det økonomiske grundlag for skolens drift. Den skulle fungere som en latinskole og samtidig uddanne eleverne, så de kunne gå i statens tjeneste.

Denne ordning kom til at bestå, til Christian 4. i 1623 ændrede skoleordningen til »*Det kongelige og adelige Ridderakademi*«, der yderligere fik tillagt den store godsmængde, der havde tilhørt det nyligt nedlagte adelige jomfrukloster i Maribo. Formålet med akademiets oprettelse var, at de danske adelige familier skulle sende deres sønner dertil i stedet for til Tyskland, Frankrig og Italien. Dette var nemlig så uhyre kostbart, at det næsten forarmede en adelsmand at sende sine sønner til uddannelse på denne måde. Kongen gik selv i spidsen for nyordningen ved at sende sine egne sønner til akademiet. Til bolig for dem, deres tjenerskab og indkaldte lærer lod han opføre nogle smukke huse uden for Klosterporten. Således den smukke bindingsværksgård i Storegade, hvor *Sorø Amts Museum* nu har til huse, og hvor der oprindeligt var krohold og gæstgiveri, endvidere »*De unge Herrers Gaard*«, der nu huser Sorø Bibliotek. Af andre fredede, smukke bygninger må nævnes »*Scavenius' Stiftelse*«, »*Regensen*«, »*Urnes Gaard*«, »*Apoteket* og »*Hotel Postgården*.« Tilsammen er disse bygninger med til at understrege, at Sorø er en by, hvor historien taler stærkt til enhver, der færdes der.

Ved opførelsen af disse og andre bygninger opstod *Sorø Torv* tæt uden for Klosterporten, som landevejen, nu Storegade, havde retning imod. Omkring Torvet og Storegade voksede der en bebyggelse frem, som fik købstadret i 1638. Herved styrkede Christian 4. sit ridderlige akademi, og en af Danmarks nyere købstæder var grundlagt.

Inden for den fredede Klosterport lå og ligger stadig Akademiets afgrænsede område med klosterkirken og de fredede bygninger: *Akademiets hovedbygning* (opført 1822-36), *Ingemanns Hus* (1740),

Torvet i Sorø med billedhuggeren O. Evens' bronzestatu af Frederik 7. i forgrunden, rejst i 1877. Politikens Presse Foto.

Molbechs Hus (1740) og *Rektorboligen* (1835–36). I Søgade ligger den bolig, der står til rådighed for landets undervisningsminister; den blev oprindelig opført til Akademiets musiklærer 1857–65, komponisten Peter Heise af dennes svigerfader.

1700-årene blev en nedgangsperiode for akademiet. En tid var det endda lukket. Selv om Ludvig Holberg testamenterede det sit baroni med hovedgården *Tersløsegård* og *Brorup*, og selv om der også på anden måde blev tilført midler, så endte skolen i næsten bundløs gæld omkring år 1800. Her må det indføjes, at Tersløsegård, der ganske vist ikke ligger i Sorø kommune, nu er rammen om et Holberg-museum, som nok er et besøg værd, kombineret med et besøg ved Holbergs gravmæle i Sorø kirke. Den senere præsident for Danske Kancelli P.C. von Stemmann fik atter økonomien på fode. Den nuværende hovedbygning opførtes 1822, og akademiet genop-

Klosterbyen Sorø

tog sin virksomhed. Siden da har Sorø Akademis Skole formået at tilpasse sig det danske skolevæsens udvikling. Man åbnede adgang for hjemmeboende elever fra by og egn og i 1907 også for piger, men stadig er kosteleverne med til at præge bybilledet i Sorø. I alt har skolen ca. 500 elever. Århundreders tradition fra middelalderens klosterskole fortsætter ind i fremtiden.

Når man taler om skolebyen Sorø, tænker man først og fremmest på Akademiet. Men de øvrige videregående skoler må ikke glemmes. *Sorø Husholdningsskole* har 66 elever. *Ankerhus Husholdningsseminarium* 40. *Ankerhus Husholdningsskole* med EFG-uddannelsens 2. del med køkkenlederuddannelse og almindelig husholdning har 90 elever. Endelig har *Sorø Kost- og Ungdomsskole* 90 elever (14–18 år). Sorø er en rigtig ungdommens by.

Fra hele amtet stævner idrætsungdommen til Sorø for at deltage i de årlige »Søskovstævner«, hvor 3.300 gymnaster kappes om at være de bedste, mens adskillige tusinde tilskuere glæder sig derover. »Søskovstævnerne« har været afholdt hvert år siden 1927.

Det tidligere nævnte *Sorø Bibliotek* er byens kommunale bibliotek med en bogbestand på 65.000 bd. Men det må ikke glemmes, at Sorø Akademis Bibliotek, der har til huse i en sidebygning til Klosterporten, også er tilgængeligt for lånere fra byen og oplandet. Det rummer 76.500 bd., hvoraf mange er sjældne og kostbare og måske ikke findes andre steder i landet.

Amtsmuseet i Storegade er et kulturhistorisk museum, bl.a. kendt for sin Ingemann-stue. Et par huse derfra ligger *Sorø Kunstmuseum* med gode malerier af guldalderens kunst.

Trafikknudepunkt

Kommunalreformen 1970 gjorde Sorø kommune meget større, idet byen forenedes med syv landsogne. Dette medførte en byudvikling, der bredte sig mod syd, men især mod nord, således at *Pedersborg* nu er helt sammenbygget med købstaden.

Alfarvejen over Sjælland passerede også Sorø, der var et af de knudepunkter, hvor man bedede og skiftede heste. Godt nok kom den nye landeveji 1791 (nuværende hovedvej) til at passere nord om byen. Men byen voksede efterhånden ud til det store kryds, hvor *Albertistøtten* har sin plads, og hvor landevejene mod Kalundborg og

Amtsmuseets bygning i Sorø er indrettet i denne gamle bindingsværksgård fra 1600-tallet. Jacob Maarbjerg fot.

Klosterbyen Sorø

Holbæk krydser hovedvejen. Nu er historien ved at gentage sig. Den nye motorvej kommer til at passere nord om *Tuel Sø* og Pedersborg. Men som allerede nævnt er byen næsten nået derud.

Tidligere var Sorø et betydeligt jernbaneknudepunkt. Vestbanen København – Korsør blev lagt syd om byen ude i det åbne land. Omkring Sorø landstation voksede forstaden *Frederiksberg* frem, og det er i dette område, byen nu vokser mod syd. I 1903 åbnede den private jernbane Sorø-Vedde, som havde tilslutning til vestbanen ved landstationen, og til Høng-Tølløse jernbanen i Vedde. Denne bane betød overordentlig meget for det nordlige oplands tilknytning til Sorø. I 1933 ophørte passagerbefordringen, men banen fortsatte som godsbane til 1970, hvilket var af den største betydning under 2. verdenskrig. Selv om hurtigtogene ikke længere standser i Sorø, så har byen dog mange og gode forbindelser både mod København og Store Bælt.

Mens Sorø by er vokset, har nogle af landsognene dalende befolkningstal. Sorø kommune har i dag godt 14.000 indbyggere.

Sorø amtskommune

Før de to tidligere amter Sorø og Holbæk i 1970 blev sammenlagt til Vestsjællands amt, var Sorø sæde for amtsadministrationen. Fra Sorø amtsråds og bys side blev der gjort en meget energisk indsats for at beholde mest muligt af det hidtidige amtsområde, så Sorø kunne blive amtsby i det nye og større amt. Dette lykkedes. Sorø er det administrative centrum for Vestsjællands-amtet. Med 300 beskæftigede på amtsrådhuset og med besøg i byen af alle dem, der har ærinde der, kan betydningen heraf for Sorø by vurderes højt. Den gamle amtsgård var for lille til at huse de mange nye opgaver, og da beliggenheden var noget klemt, har man måttet både bygge, købe og leje sig ind for at kunne råde over tilstrækkelig plads.

Haslev – fra landsby til stationsby

Af A. Strange Nielsen

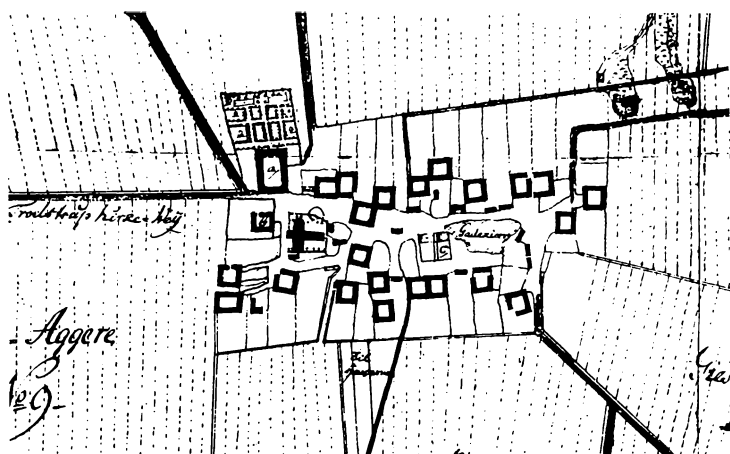
Haslev er stationsbyen med købstadpræg. Byen skylder anlægget af den sjællandske sydbane 1870 sin opkomst. Før dette tidspunkt var *Rønnede* det centrale punkt i disse egne, hvilket illustreres af, at den inderste del af landevejen Ringsted-Haslev hedder Rønnedevej, mens fortsættelsen har navnet Haslevvej. Før anlægget af jernbanen var der 1.165 indb. i hele Haslev sogn, i 1901: 3.124, i 1916: 4.662, i 1950: 6.070 og i 1980: 13.193 (hele Haslev storkommune). Det var skiltet på jernbanestationen fra 1870, der blev bestemmende for navneændringen fra Hasle til Haslev.

Fra gammel tid bestod Haslev by af 26 bøndergårde og en del huse, som alle lå samlede omkring kirken og gadekæret. Næsten alle bondebygninger, som kunne vidne om den gamle landsby er nu borte. Gadekæret er gået af brug og moderniseret, men endnu vidner gadenavnet »Gamle By« om den fordums landsby. Heller ikke kirken er længere den oprindelige.

Med baggrund i så stor en kirkegang, at mange mennesker måtte stå op under hele gudstjenesten, blev det endeligt efter mange års forhandlinger vedtaget at udvide den bestående kirke. Arkitekt H. Lønborg-Jensen fik overdraget opgaven, og han fuldførte i årene 1914–16 en fuldstændig ombygning af kirken. En helt ny kirke blev bygget på tværs af den gamle, hvorved dennes skib og kor blev tværskibe i den nye. Der skete på denne måde det usædvanlige, at kirkens nye kor blev placeret i syd. Antallet af siddepladser blev mere end fordoblet, og man nåede op på de ca. 700 siddepladser, som også missionshuset *Bethesda* var forsynet med.

Da jernbanen åbnede i 1870, blev stationen anlagt ca. 800 m nord for kirken. Mellem disse to punkter gik den lige forbindelsesvej fra landsbyen til banen med store åbne marker på begge sider.

I Haslev sogn ligger et af Danmarks største godser, grevskabet *Bregentved*, hvorunder hele den gamle landsby hørte. Det har været slægten Moltkes hovedsæde siden 1746. Lensgreve F.G.J. Moltke, som ejede godset 1864–75, gjorde en stor indsats for at få jernbanen

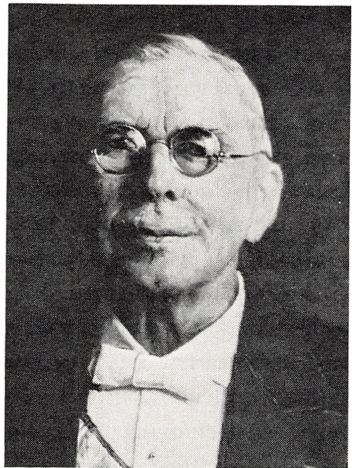

Plan over landsbyen Haslev 1790. Efter Danmarks Kirker, Sorø Amt.

til at passere Haslev. Han afgav jorden til forbindelsesvejen mellem landsbyen og stationen; nu er den byens hovedfærdselsåre og forretningsgade med navnet Jernbanegade. Endvidere lod han bygge en kro ved den nye station.

Også den næste lensgreve, hans søn Frederik C. Moltke, ejer af Bregentved 1875–1936, fik den største betydning for Haslevs udvikling fra landsby til stationsby. Han påtog sig nemlig hvervet som sognerådsformand, som han bestred i årene 1880–1921. Af sin egen lomme betalte han møde- og administrationsudgifter, herunder sekretærløn, og sørgede desuden for opførelsen 1920 af den særprægede brandstation på torvet, som han derefter forærede kommunen. Hans store velgørenhed var desuden til stor støtte for foreninger, skoler og sociale institutioner i byen. Det skal også huskes, at han i 1882 stiftede »Sparekassen for grevskabet Bregentved og Omegn« og virkede som formand for dens tilsynsråd 1882–1936. Selv om dette pengeinstitut i 1968 blev sammenlagt med sparekassen Bikuben, så har det sammen med sine fire oplandsfilialer, stadig stor indflydelse på egnens økonomiske liv.

Også *Haslev Apotek*, opført 1894, har sin oprindelse fra grevskabet Bregentved, som oprettede et apotek for sit område og placerede det ved *Søtorup Sø*, hvorfra det flyttede til Haslev.

To personer, der har betydet kolossalt for Haslev og omegn. Til venstre Adam Gottlob Moltke, til højre F. C. Moltke.

Indtil 1972 var Haslev og omegn en egen retskreds, hvis opland navnlig strakte sig langt mod øst. Forklaringen herpå er den, at Bregentved gods fra 1748 fik status som selvstændig retskreds (Bregentved birk), som 1857 blev sammenlagt med Gisselfeld birk. De forenede birker flyttede 1906 ind i det pompøse tinghus ved jernbaneoverskæringen, men som følge af kommunaloven 1970 mistede Haslev i 1972 både retskreds og politikreds, idet begge funktioner flyttedes til Ringsted.

Ud over det ganske land er Haslev kendt som Indre Missions højborg – og med rette. Det startede med, at et par familier i landsbyen blev grebet af den gudelige vækkelse, der i midten af forrige århundrede gik hen over denne egn. Mens vækkelsen nogle steder udviklede sig i grundtvigsk retning, så knyttede den sig andre steder og altså her til Indre Mission. Det første missionshus byggedes i 1879, og i 1891 begyndte Indre Mission et efterhånden målbevidst arbejde på at samle en omfattende skolevirksomhed i Haslev. Alle skoler skulle ledes i Indre Missions ånd. Det var *Haslev Højskole* (oprettet 1891), *Haslev Seminarium* (1905), *Haslev Gymnasium* (1916),

Haslev – fra landsby til stationsby

Haslev udvidede Højskole (1917), Haslev Håndværkerhøjskole (1922) og Haslev Teknikum, oprettet 1965 på initiativ af håndværkerhøjskolen. Alle disse skoler består stadig og sætter deres daglige præg på byen. Indre Mission oprettede også Haslev Landbrugsskole (1904) med tilknyttet husholdningsskole (1908), men da disse to skoler måtte indstille virksomheden, rykkede Haslev Efterskole i 1970 ind i skolekomplekset. Tidernes ugunst har bevirket, at Haslev Kontrolskole (1914), Haslev Håndarbejdsskole (1934) og Haslev Beslagskole (1950) har måttet lukke.

Hele dette vældige kompleks af skoler har haft en afgørende betydning for Haslev. Byen er så at sige vokset med tilgangen af nye skoler og udvidelse af de bestående. Både næringslivet og servicefunktionerne udviklede sig i takt hermed, og vejen mellem kirken og stationen (Jernbanegade) er nu byens travle forretningsgade.

Eleverne på skolerne udgør således en befolkningsfaktor, man må regne med. Det mærkes på Haslev Folkebibliotek, som må have en bogbestand på 170.000 bind for at klare opgaverne – et bibliotek, der i størrelse langt overgår andre byers med tilsvarende folkemængde, men som har trangt ved at få gennemført et nødvendigt nybyggeri. I tilknytning til biblioteksvæsenet virker Haslev lokalhistoriske Arkiv. Andet steds i byen finder vi Haslev kulturhistoriske Museum, der åbnede i 1974 og hvis samlinger stammer fra byen og omegnen.

Af væsentlig betydning for byen er det, at Sydøstsjællands Elektricitets Aktieselskab (SEAS), der oprettedes i 1912, har sit hovedsæde i Haslev, selv om der ikke længere produceres elektricitet i byen.

Ved kommunalreformen voksede den oprindelige Haslev-Freerlev Kommune med sognene Bråby, Teestrup, Terslev og Øde Førsløv, hvad der var med til at sætte skub i udviklingen. I vestlig retning nåede den ud til Lysholm, som har sin egenartede historie. Lysholm var oprindeligt et udyrket overdrev. Det erhvervedes 1690 af Gissel-feld, som i 1799 inddelte det i 23 parceller og bortsolgte dem til arvefæste. De bebyggedes og herved opstod et samfund, som fik sin særlige karakter.

Når Haslev by har kunnet vokse frem til et vigtigt centrum for en hel egn, så skyldes det beliggenheden i et område, hvor der er rimelig stor afstand til de omliggende købstæder Ringsted, Køge, Næstved og Store Heddinge. Byen har således et betydeligt opland

omkring sig, hvorfra det føles naturligt at lægge sin handel, ikke mindst gælder dette for den østlige del af oplandet.

Også beliggenheden ved jernbanelinien mellem Næstved og København har haft stor indflydelse på byudviklingen. De mange daglige forbindelser til København har gjort Haslev til en yndet bopælskommune for folk, som arbejder i hovedstadsområdet. Adskillige erhvervsvirksomheder, der havde for trang plads i storbyen, har fundet vejen til Haslev, og nyoprettede virksomheder har slået sig ned her. Til gengæld er flere af byens gamle, velanskrevne virksomheder bukket under i den raske udvikling. I denne sammenhæng spiller det endvidere en rolle, at linieføringen af den nye sydmotorvej har givet Haslev en fin placering til gavn for både person- og varetransport med direkte af- og tilkørselsforhold for både den nord- og sydgående trafik. Ikke mindst byens handel og industri drager fordel heraf.

Den sammenlægning af gamle amter til nye og større, som fandt sted i 1970, blev ikke til fordel for Haslev. Byen kom i klemme derved, at den ville blive placeret i yderkanten af det nye amt, hvad enten den blev tilknyttet Vestsjællands eller Storstrøms amt. Haslev selv havde dog nogen indflydelse på til hvad side, man skulle gå, og gjorde tilsyneladende et ufordelagtigt valg, da kommunen sluttede sig til Vestsjællands amtet.

Haslev befinder sig nemlig uden samhørighed med Vestsjællands amtets livsnerver København-Korsør og København-Kalundborg, men er et led i Storstrøms amtets færdselslinier København-Rødby. Det er ligeledes uheldigt for Haslev, at det gode opland mod øst nu befinder sig i et andet amt og derved drages en anden vej. Dette kom f.eks. til udtryk, ved at Haslev Gymnasium truedes af lukning, da eleverne fra det østlige opland ikke længere kunne søge undervisning uden for deres eget amt. Gymnasiet reddede sin eksistens ved, at Indre Mission overdrog det til Vestsjællands amt, hvorefter Storstrømsamtet velvilligt påtog sig at betale skolepenge for sin andel af eleverne.

En tilsvarende redning for *Haslev Sygehus* synes ikke mulig. Selv om byen kæmper ihærdigt for at bevare det, så sker der dog en gradvis nedtrapning fra amtets side og der er ingen støtte at hente fra Storstrømsamtet, der i forvejen har sygehuse både i Næstved og Fakse.

Ældre foto af Ringstedvej i Haslev med Tinghuset til venstre og jernbaneoverskæringen. Haslev Lokallhistoriske Arkiv.

Den, der vil besøge Haslev, må være opmærksom på de skønheds-værdier, som hele den omgivende egn er så rig på, og som hvert år tiltrækker i tusindvis af besøgende. Det rigt varierede landskab med store skove og skønne søer med bakkedrag og prægtige udsigter og med charmerende landsbyer rummer betagende oplevelser for enhver, der møder med opladt øje og sind. Det føles stærkt, når man besøger *Bregentved park*, som frit er åben i dagtimerne. I samspillet mellem parken og hofarkitekt Nicolai Eigtveds rokokoslot oplever man den fornemme herregårdskultur som næppe noget andet sted i Danmark.

Ridderromantikken finder man derimod i Peder Oxes renæssanceborg Gissselfeld, der ligeledes ligger tæt uden for Haslev by. Her er der adgang både til de store væksthuse med prægtige og sjældne planter og til den store, dejlige park.

Den virkelige skovidyl finder man ved traktørstedet »*Villa Gallina*«, der i generationer har været målet for Haslev-borgernes sommerudflugter.

Slagelse – fra akselkøbing til moderne handelscenter

Af Richard G. Nielsen

Kan man komme lidt til vejs i Slagelse, har man mulighed for at se ud over et meget varieret sjællandsk landskab. Mod vest Storebæltskysten, mod syd perlerækken af øer, mod øst de midtsjællandske skove og søer, mod nord mose- og herregårdslandskabet omkring Tissø og Jyderup. Gennemstrømmet af et å-system mellem spredte bakker og dalsænkninger ligger inden for synsvidde mange landskabstyper. Endnu er det kun de færreste forundt at gøre sådanne studier fra højden. Slagelse mangler et udsigtstårn – det er ellers et af de få steder i Danmark, hvor det virkelig ville være på sin plads.

Opvækstvilkårene

Men den, der kommer op i et af de to kirketårne, Sankt Mikkels eller Sankt Peders, vil kunne nyde synet, og forstår så bedre, hvorfor der opstod en by her, hvor ingen af de naturlige forudsætninger, som ellers kendes fra danske bydannelse, var til stede. Intet sejlbart åløb, ingen naturlig havn, ingen strategisk placering. Byen groede bogstavelig talt op af den sjællandske muld.

De første folk, der slog sig ned på stedet, må have fornemmet, at her var et egnet midtpunkt for en frodig egn. Flere og flere søgte hertil. Et bysamfund voksede op. Landbrug, handel og håndværk blev denne bys skæbne og trivsel.

I 1288 fik Slagelse købstadsrettigheder, byen var centrum for store markeder og nogle af de ældste håndværkerlav dannedes her.

Gennem tiderne hærgedes byen af gentagne brande, og i moderne tid har omfattende nedrivninger fundet sted. Slagelse er blevet en moderne handelsby. Der er ikke meget tilbage af det gamle, men byens topografi og gadenavne følger dog stadig mønstret fra dens oprindelse som »akselkøbing«, dvs. en by hvortil varer måtte føres på vognaksel, altså en indlandsby, i modsætning til byer ved vandet (strandkøpinge).

I 1100-tallet oprettedes *Antvorskov Kloster*, som under Frederik 2.

Slagelse – fra akselkøbing til moderne handelscenter

blev kongeslot. Nu er kun ruinerne tilbage, men hver søndag vajer døg stadig Dannebrog her fra Danmarks højeste flagmast.

Kirkernes vidnesbyrd

Kirkerne er altid et besøg værd. Den største er *Sankt Mikkels Kirke*, opført i gotisk stil og indviet 1333. Den rummer foruden døbefonden fra ca. 1600 og en prædikestol fra 1614 også mange spændende epitafier og gravsten. Ved siden af kirken ligger den sengotiske kirkelade, der i tidens løb har huset skiftevis latinskole (med mange berømte disciple, deriblandt H. C. Andersen), garnisonssygehus, politistation og menighedshus.

Sankt Peders Kirke er fra midten af 1100-tallet og Slagelses ældste bevarede bygningsværk. Hertil knytter sig sagnet om Hellig Anders, hvis mindekors i kopi står på *Hvilehøj* vest for byen. (det tidligere kors er på Nationalmuseet). Det var ham, hvormed det fortælles, at han skaffede byen dens usædvanligt udstrakte bymarker, fordi han af kong Valdemar den Store fik lov at indlemme så megen jord, som han kunne nå at omride på et ni dage gammelt føl, medens kongen var i bad. Men enten brugte Hellig Anders overnaturlige kræfter, eller også badede kongen meget længe, idet han måtte kaldes op af badet for at stoppe omridningen, inden den gik endnu videre. Hellig Anders, død 1205, var præst ved Sankt Peders Kirke. Han dyrkedes i århundreder som byens skytshelgen uden dog nogensinde at blive officielt kanoniseret. Af andre ældre bygninger kan nævnes det gamle kloster i *Bredgade* med freskomalerier af Niels Larsen Stevns og *Acciseboden* fra 1783 i Bjergbygade.

Forskønnelsesbestræbelser

Stadens gamle forskønnelsesforening har i tidens løb været meget aktiv, hvilket har sat sig smukke spor i det store anlæg, hvor der er genrejst gamle acciseboder, skabt beplantninger og søer. Også *Schweizerpladsen* og andre steder har nydt godt heraf.

Ligeledes har kunstnerisk udsmykning i de senere år fået en fremtrædende plads i byen. Af nyere offentlig kunst fremhæver Slagelse selv: Freskomalerier i *byrådssalen* (professor Georg Jacobsen, 1970), »*Slagelse-Pigen*« foran rådhuset (billedhuggeren Gerhard Henning, 1963), bronzeskulptur ved Nørrevangskolen (bil-

Skt. Mikkel's Kirke i Slagelse stammer i sin nuværende skikkelse fra 1300-tallet, tårnet er senere, fra 1400-tallet. Sven Thoby fot.

I Slagelse er bevaret to af de gamle acciseboder til opkrævning af indendlandske forbrugsafgifter i fordums tid, dels én i Bjergbygade på oprindelig plads, dels denne flyttet fra Smedegade til Lÿstanlægget. Sven Thoby fot.

ledhuggeren Helge Holmskov, 1970), granitskulptur »Mødet med Knok II« på H.P. Hansens Plads (billedhuggeren Edgar Funch, 1972), vægmaleri i *Teknisk Skoles* aula (maleren Rich. Winther, 1973), *Frihedsmonumentet* i Rosengade ved Sankt Peders Kirke (billedhuggeren Gunnar Slot, 1950), granitskulptur på Gågaden (*Gammel Torv*) (billedhuggeren Erik Varming, 1977), bronzeskulptur »Knælende Dreng« på *Centralbiblioteket* (billedhuggeren Jens Chr. Ebbestad, 1973), granitskulpturen »Et nyt minde« i Centralbibliotekets gårdhave (billedhuggeren Edgar Funch, 1972), vægreliéffer i *Slagelse Svømmehal* (keramikeren Ths. Løkken Toft, 1975).

Af byens ældre kunst fremhæves freskomalerier af Niels Larsen

Billedhuggeren Gunnar Slots frihedsmonument med den døde frihedskæmper bundet til en henrettelsespæl, rejst 1950 på den gamle kirkegård ved Sankt Mikkels Kirke i Slagelse. Sven Thoby fot.

Stevns i *Helligåndshuset*, forestillende »Barnhjerterigheden« og »Taknemligheden«, (1938), mindsten for Hans Tausen, rejst i Slotalleen ved Antvorskov i 1891, og rytterstatuen af Christian 9., udført af billedhuggeren L. Brandstrup, rejst 1910 på Schweizerpladsen.

Et kulturelt kraftcenter

Slagelse har gennem tiderne på mange måder været et kraftcenter. Dette er nok baggrunden for, at man så tidligt som i 1815 kunne begynde et så dristigt eksperiment som at udgive en »Avis for ti Kjøbstæder: Slagelse, Sorøe, Ringsted, Nykjøbing, Nestved, Skjelskør, Korsøer, Kallundborg, Holbek, Vordingborg og deres Omeg-

Slagelse – fra akselkøbing til moderne handelscenter

ne«, og at vovestykket lykkedes. Avisen eksisterer endnu i 1981 under navn af »*Sjællands Tidende*«.

Det var også i Slagelse, der blev etableret et af provinsens første teatre. Her udvikledes nogle af landets ældste traditioner som faste sommerrevyer, arbejderscene og koncertarrangementer, ligesom det blev en næsten ubrydelig skik, at de danske turnéteatre holdt deres landspremierer i Slagelse. Den teaterhistoriske linje blev fulgt op, da Slagelse i 1980 indviede et nyt teater med scene, skuespillergarderober, akustik og tilskuerforhold af meget høj kvalitet.

Industrialiseringen kom aldrig til at dominere Slagelse. Den industri, man fik, var spredt på mange brancher og integreredes naturligt i det samfund, der var behersket af handel og håndværk. Denne udvikling vil formentlig også komme til at præge det specialmuseum, som byen er i gang med at bygge op, og som tegner til i løbet af nogle år at kunne indgå i rækken af vestsjællandske museer.

Slagelse ejer et sjældent historisk klenodie i form af en samling fuglekongeskiver fra perioden 1819 til 1936. Når en borger var blevet fuglekonge ved den årlige fugleskydning, skulle han lade male en rund skive med motiv efter eget valg. De fleste skiver fra de 117 år er bevaret på Lokalhistorisk Arkiv og stammer for en væsentlig del fra før fotografiets tid. Her kan studeres svundne tiders miljøer, landskaber, klædedragter, køretøjer, bygninger m.m.

Trelleborg, ca. 6 km vest for Slagelse, er en seværdighed i international klasse fra yngre vikingetid, udgravet i årene 1934-1942. Det er en ringborg i lighed med Aggersborg ved Limfjorden og Fyrkat ved Hobro. Uden for Danmark kendes denne borgtype ikke.

I årene siden udgravningen er der gjort nye opdagelser, fund og erfaringer vedrørende vikingetiden. Senest har man konstateret, at tømmeret til opførelsen af Trelleborg er fældet i vinterhalvåret 980-81. Selve anlæget og de rekonstruktioner, der blev opført på det, gik i nogle år i forfald, men takket være et samarbejde mellem Slagelse kommune og Nationalmuseet er anlægget, de rekonstruerede bygninger og publikumsfaciliteter restaureret og bragt i den stand, som dette et af Danmarks prægtigste fortidsminder fortjener.

Ture i Midtsjælland

Af Tage Christiansen

HASLEV-EGNEN

Hovedvej A 1 er fra Roskilde en indkørsel til Midtsjælland. Direkte med kurs mod Ringsted, sjællændernes gamle landstingsby, men til begge sider med småveje, der bugter sig frem gennem nogle af de smukkeste og mest karakteristiske egne i Midtsjælland. Vest for de jævne hedeboegne kommer vi her ind i rigt afvekslende landskaber, hvor småvejene tager os med ind mellem mark og skov, dal og bakke, til hyggelige gamle bosteder og til små og store herregårde.

Efter Osteds langstrakte bebyggelse drejer vi mellem Magleskov og Storskov til venstre mod Stubberup og Borup og er inde i næsten ubefærdet område med dejlige skovbryn og stengærde og småhuse, en brat overgang fra den store trafik. Ved Lammestrup skal vi til højre og kommer ind på en større vej mod Borup. På højre side har man en af Midtsjællands kendte herregårde, *Svenstrup*. Den var i middelalderen bispegods og ejes nu af baronerne Jens og Chr. Wedell-Neergaard, hovedbygningen af Jens baron Wedell-Neergaards Familiefond.

Svenstrup er et strengt symmetrisk anlæg med tre hvidkalkede fløje, bygget omkring 1780. Hovedfløjen er i to stokværk over høj kælder, de to pavillon-fløje er med lave forbindelsesbygninger til hovedfløjen. Herregårdens historie går tilbage til midt i 1200-tallet. Til godset hører nu ca. 2.400 ha, hvoraf ca. 1.700 ha er skov. Der er ikke offentlig adgang til den næsten skjulte hovedbygning.

Til den gamle krigsråd Bruun de Neergaard, hvis slægt ejede Svenstrup 1751-1893, knytter sig et pudsigt litterær-historisk minde. Han døde 1772. Tre år senere tryktes for første gang det siden berømte digt af Johan Herman Wessel: »Herremanden«. Det begynder således: »En herremand sov engang hen, og så skal alle herremænd –«. Da han træffer sin kusk i Helvede, siger denne: »Den søn, som volder I er her, har jeg på halsen skaffet Jer, jeg fruén intet nægte ville«. Sønnen på Svenstrup troede, at Wessel i dette digt sigtede til hans far og angreb meget groft Wessel, der svarede med

en »Gravskrift«, der begyndte: »Her under hviler krigsråd Neergaard den Store, Store, Store. Kun himlen ved, hvad godt han gjorde«. Parterne blev senere forligte, da Wessel havde bedt om forladelse og forsikret, at han ikke havde tænkt på Svenstrup-ejerne.

Sognebyen *Borup* ligger i den sydøstlige udkant af det skovrige og naturskønne sogn. Det er en anelig by – det var den første stationsby vest for Roskilde – med store virksomheder. Kirken er sengotisk med tårn af munkesten med kridtstensbælter og præget af mange ændringer i tidens løb. I 1880'erne fjernedes kirkens hvælvinger og den fik fladt loft. Den har smukt inventar, og man ser begravelsesskjolde og andre minder om Svenstrups ejere.

Fra Borup følger landevejen den 36 ha store *Kimmerslev Sø*. Den lille Kimmerslev Kirke, en af vore ældste landsbykirker, ligger ualmindelig smukt på et højedrag lige ud til Kimmerslev Sø. Den kan være anbragt her med kirkepladsen næsten omgivet af vand for at kunne bruges som tilflugtssted. Efterhånden er kirken omtrent skjult bag bevoksning og vedbend. Der går kørevej forbi kirken til søen, og der er megen stille idyl ved dens bredder.

På den næste bakke har ligget en stubmølle, opført 1835. Den hørte sammen med en længst forsvunden vandmølle fra 1760'erne.

Syd for Kimmerslev går et net af veje, bl.a. til nu stærkt forvandlede gamle romantiske moseområder mellem skov og bakker. Køge Ås, der her kaldtes *Regnemark Banke* og var af en snes meters højde, blev med tiden læssevis tømt for sit indhold af grus. Københavns vandforsyning fristedes af de vandrige mosestrækninger langs Køge Å ved Regnemark og i Humleore Skov vest herfor. Dette navn skal gå tilbage til sagnhistoriens kong Humble. I sin tid skal Køge Å have været sejlbare hertil. Der blev anlagt det Regnemark-værk, som nu samler og renser vandet og sender det videre. Og der er ikke megen romantik tilbage.

Man kan fra Kimmerslev køre forbi Regnemark til Køge-Ringsted landevej og til højre gennem Sliminge eller ad en smuk, lille vej gennem noget af Humleore Skov til landevejen og krydse den. Ad begge ruter vil man herfra kunne følge vejskilt *Giesegård*.

Det er en smuk lille herregårdstur gennem Maglebjerg Skov og ad en lang herregårdsallé, der fører lige til Giesegårds hovedbygning – og omkring den.

Giesegård er ikke nogen gammel herregård, men navnlig dens tidlige historie er interessant. Ved enevældens indførelse i 1660 kom en nedgangstid for den gamle adel. Den havde mistet mange privilegier, og meget gods var ødelagt af fjender – og fremmede hoffolk, navnlig tyske rigmænd, knyttedes til kongens hof. Disses jordspekulationer fik ikke mindst betydning for Midtsjællands godser.

En indvandret byskrivnersøn fra Husum, Frederik Giese, født 1625, kom – efter uddannelse i udlandet – ind i rigets administration, og kongen gjorde ham til skatkammersekretær. For forstrækninger til statskassen fik han det gods, der blev til Giesegård. Hans enke og sønnen Joachim Giese fortsatte med at øge godset.

Godskøbene fortsattes, efter at Giesegård i 1719 var købt af admiral Chr. Carl Gabel, der var overkrigssekretær, men efter pantsætning tilfaldt de den grevelige familie Schack til Schackenborg og Gram i Sønderjylland – og siden 1821 har Giesegård tilhørt greverne Brockenhuus-Schack. Hovedbygningen er opført 1751 af lensgrevinde Anna Sophie Schack. Den fik 1873 kobbertækte tårne.

Kørevejen gennem alleen til hovedbygningen fortsætter forbi avls- og gartneribygninger og en delvis offentligt tilgængelig park.

Vi kører tilbage ad alleen og mod Ørslev. Et vejskilt viser til Nordrup. I Nordrup præstegård havde den kendte litteraturhistoriker, professor Vilhelm Andersen – der på sine ældre dage blev æresborger i Ringsted – sit barndomshjem.

Fra Ørslev køres til *Terslev*, der markerer sig i landskabet med et højdedrag, der når 61 m. Tæt ved ligger en lille sø, Ternesø. Terslev har i det ellers herregårdsrige Midtsjælland op gennem tiderne været et sogn med bønderbyer. Om meget gammel bebyggelse vidnede et af landets største oldtidssølvfund. Se også side 36.

Terslev har en bevaret vindmølle og en meget smuk gammel krobygning, der er genopført efter flere brande. Povl Løvenørn fik den til kroen hørende bevilling, da han i 1731 overtog Bregentved. Bevillingen gjaldt i lange tider kun vejfarende, den var ikke for »sognets bønder eller andre af almuen.«

Bregentved og Gisselfeld-kanten

I *Freerslev* kommer man forbi kirken, hvis ældste del er af faksekalk. Tårnet fra 1300-tallet er bæltemuret af tegl og kridtkvadre.

Den imponerende Holte eller Bregentved Allé. Ebbe Andersen fot.

»Klokkerhuset« ved kirkegården er opført 1791 på grevskabet Bregentveds regning, oprindeligt til omklædning for præsten og stald til hans heste. Senere blev det klokkerbolig.

På det skrånende terræn sydvest for kirken, ved Freerslev kirkegård, anlagdes i 1888 efter søløjtnant Chr. Carl Moltkes død et kapel på et 1.000 kvadratmeter stort areal, »Bregentved Begravelsesplads«, senere omgivet af en mur med smuk jernportal med våben og grevekrone. Her byggedes en muret grav.

Det sidste stykke vej til Bregentved går gennem den lange, statelige *Holte Allé* eller Bregentved Allé. Den begynder ved et enligt gammelt hus. Af landsbyen Holte er intet tilbage. Alleen går over et højdedrag i åbent land og er set fra motorvejen Haslev-egnens vartegn. Landskendt blev den på et frimærke i fredningsserien. Alleen blev anlagt i årene 1750-57 som indkørselsvej for kongen ved besøg på Bregentved. Lindetræerne blev hentet i Holland.

Alleen krydser landevejen til Haslev og fortsætter ind i parken foran *Bregentved Slot*.

Blandt de mange velgørere, der skulle holdes sjælemesse for i Næstved Skovkloster, er optegnet væbneren Oluf Grubbe af Bregentved. Det er første gang herregården nævnes. Og det er den første ejer, der kendes. Det var på den tid, 1376-87, da Oluf var konge i Danmark under formynderskab af sin moder, dronning Margrethe, der fik kongemagten efter ham.

Her som ved så mange herregårdes oprettelse blev godset samlet på bekostning af landsbyer. Og mange betydelige ejere har rådet på dette gods. En bog fra 1873 bruger 568 sider til at fortælle om Bregentveds ejere i tiden 1382-1740. Dens titelblad gengiver slægts-

våben for alle disse ejere: Grubbe, Bydelsbak, Krognos, Gyldenstjerne, Bille, Gøye, Hardenberg, Brahe, Urne, Ahrenfeld, Juul, Gabel, Løvenørn og Moltke.

Bregentved var i sin tid morgengave til den smukke Anna Hardenberg og var senere en kongelig gave fra Frederik 5. til den mand, der i kongens tyve regeringsår faktisk styrede riget, overhofmarskal greve *Adam Gottlob Moltke*. Siden 1746 har han og hans slægt ejet Bregentved.

Lensgreve Fr. Chr. Moltke, der var ejer i 60 år, opførte det nuværende Bregentved Slot med undtagelse af den fløj fra ca. 1650, der bag voldgrav og bevoksning ligger ud til landevejen. I denne nordfløj indrettede Povl Løvenørn i 1730'erne et overdådigt udstyret barokkapel.

Da F.C. Moltke, »den gamle greve«, der havde været en dygtig landmand ved siden af at være en betydelig kulturpersonlighed og havde deltaget i landbrugsorganisationer og sognestyre og øvet megen godgørelse, i 1936 var død, oplevede man en hel landsdel i sorg. Da kisten efter højtideligheden i slotskirken skulle føres op til den højtliggende gravlund i Freerslev, stod på marken langs stien Bregentveds bønder og husmænd og arbejdere, mens skovfogeder og arbejdere bar kisten. Til Bregentved have og park slutter sig mod øst Dyrehaven. I den findes over en snes bronzealderhøje.

Gennem et herregårdslandskab med bakker og søer og træerækker køres fra Bregentved – brat til venstre, når man er forbi avlsgården – med udsigt over Ulse Sø og Sø Torup Sø, der begge ligger højt i terrænet. Ved Sø Torup Sø drejes til højre til vejen fra Haslev – og til Gisselfeld.

Gisselfeld Kloster og *Gisselfeld Have*, indrammet af de dejligste naturomgivelser, er for besøgende en skønhedsåbenbaring. En oplevelse af renæssancens storslåede bygningskunst, af al den romantik, man kan ønske sig, af adelsvælde og af omsorg for enligstillede.

Gisselfeld blev bygget som herregård i en tid, da de fleste andre herregårdsanlæg var tunge, skumle og ubekvemme og kun skulle yde sikkert rum for ejerens værdipapirer og i de fleste tilfælde for ejeren selv.

Den første, der i Danmark brød med dette synspunkt var kongens kansler Johan Friis, der 1538 opførte Hesselager på Fyn.

Den senere rigshovmester *Peder Oxe*, i Troels-Lunds bog om ham betegnet som Danmark-Norges betydeligste statsmand, havde i 1527 købt godset Gisselfeld. Han blev som alle andre begejstret for Hesselager og ville bygge en herregård lige så skøn. Han lod den gamle hovedbygning rive ned og kun 27 år gammel begyndte han i 1547 på gennemførelsen af sine dristige og uhyre kostbare planer. I nogle moser syd for den gamle gård lod han det nye Gisselfeld opføre, delvist ved brug af de gamle munkesten – og helt omgivet af vand. Da det samlede anlæg afsluttedes ved hans død i 1575, var alt præget af de mål, han havde sat sig for slottet og dets omgivelser.

Over porten lod Peder Oxe indmure en sten med familiens våben og en indskrift, der på nutidigt dansk siger: »1540 på det syvende år lod Peder Oxe denne gård flytte og bygge af ny som han her står, sig og sine arvinger til nytte. Gud unde dennem at bygge og bo og så i verden at være, at det bliver dennem til fred og ro, over alting til Guds ære.« Efter restaureringer i tidens løb står Gisselfeld i dag stort set som dengang.

Lidt særpræget romantik på Gisselfeld har tidligere tusinder af besøgende oplevet, når de om aftenen kom til klosteret for at høre den gamle vægter Lars Chr. Hansen synge vægterversene. Indtil han i 1937 døde som 73-årig havde han i 49 år gået sine natlige runder på bygningsanlægget. Sommeraftener kunne der stå mange uden for voldgraven og vente på at høre tårnurets 10 slag og lidt efter høre vægteren nærme sig på stenbrolægningen med sin lygte og stav, gennem porten syngende slutlinierne: »Vær klog og snild, vogt lys og ild, vor klok' er slagen ti«. Han var Danmarks sidste gårdvægter.

Den 75 tdr. land store park er en af landets smukkeste og er offentlig tilgængelig. Den er anlagt sidst i forrige århundrede af en engelsk havearkitekt. Man ser en mængde sjældne træarter og skønne planter. Til søerne indførte Peder Oxe karper og klokkefrøer. Parken er ikke blot til at nyde som en fredfyldt oase med vandfald og grotte og anden romantik. Der er til den knyttet et meget besøgt handelsgartneri. I et lille museum ses herskabskøretøjer.

»Gisselfeld adelige Jomfrukloster« ejer Gisselfeld og det bestyres af en overdirektør, hvis privatbolig det er. Det var Christian 5.s søn, Christian Gyldenløve, der som ejer bestemte, at Gisselfeld skulle

være en adelig frøkenstiftelse. Men det har været et kloster uden nonner eller frøkener. Der udbetales »hævning« til et større antal konventualinder, men de har aldrig haft bopæl på klostret.

Fra Gisselfeld fortsættes lidt ad hovedvejen sydpå til vi har passeret Suså, så følges til højre vejskilt *Villa Gallina*. I den meget smukke *Hesede Skov* ligger Villa Gallina som et gammelt og populært traktørsted på et lille bakkehæld mod en sø. Navnet er fra et i 1849 nedbrændt »Hanebjerg Hus«. Alt er her den reneste idyl. Fra kæmpemæssige bøgestammer luder grene ud over søbredderne med deres rør og andre planter. Også den store P-plads er skovidyl. Det højeste punkt i skoven med det stærkt kuperede terræn med bakker og maleriske kløfter er Brunbakke lidt vest for vejen. Det er 83 m højt og ligger tæt ved den mest storslåede af kløfterne.

Omkring Holmegårds Mose

Når vi er ude af denne dejlige skov køres lidt mod Næstved og så til højre gennem Gødstrup og i Nygårds Vænges skovhjørne over Suså, her et beskedent vandløb, til landsbyen Skudersløse. På venstre hånd har man på denne strækning den store *Holmegårds Mose*. Der kan eventuelt køres en mindre omvej til Herlufmagle over Fensmark. Man kommer da forbi den smukke og særprægede gamle herregård Holmegård, en trefløjet bindingsværksbygning i to stokværk, men næsten skjult af beplantning om voldgraven. Man kan i nærheden af Fensmark besøge Holmegårds Glasværk.

Skudersløse har sit eget miljø med smukke træer fra ældre tid. Navneendelsen siger, den hører til blandt vore ældste landsbyer, oftest i eng- og moseegne. Man søger også bevidst at holde fortiden i ære. Ved en stor, åben plads i bygaden ser man bl.a. bystævnepladsen med store, flade sten i kreds om et egetræ, genforeningssten og bindingsværkshuse.

Ad vejen til Herlufmagle – med kratagtig skov i randen af mosen – kommer vi til en interessant herregård, *Broksø*. Den ligger i udkannten af moseområdet, der giver vand til Susåen, som i anselig bredde og dybde glider forbi som en voldgrav. På den anden side lyser et ret nyt lille slot mellem gamle træer.

Broksø, der er kendt bl.a. fra Chr. Winthers digtning, hed oprindeligt Spragelse Ø. Der har været flere øer eller holme i moselandet.

Ture i Midtsjælland

Godset blev midt i 1600-tallet erhvervet af Frands Lykke til Gisselfeld. Han lagde to bøndergårde sammen, gav stedet navn efter sin hustrus familienavn, Brok, og opførte en hovedbygning i bindingsværk. Da sønnen, Kaj Lykke var blevet ejer og blev fradømt sine godser, blev Broksø udskilt fra Gisselfeld og lagt sammen med Holmegård, som dengang var i kongens eje. Senere blev Broksø en selvstændig ejendom. Ad en bro over åen kører man ind på den tidligere ø, der til den anden side har skov. Den slotsagtige hovedbygning er i 1916 opført for Margrethe Post af arkitekt G.B. Hagen – med hjørnetårne mod havesiden. I forgrunden ligger en hvidkalket bygning med mørkt bindingsværk, bag en plæne kantet med meget store kampesten den lyst gulkalkede hovedbygning med rødt tegltag. En frontispice giver en fin baggrund for indgangsportalen – og et gammelt egetræ et skær af værdighed og ælde. Af de hvidkalkede avlsbygninger er nogle fra 1850.

Fra Broksø kører vi gennem skov og herregårdslandskab med enkelte spredte gårde og 2 km efter at vi har krydset landevejen er vi i *Herlufmagle*. Som stationsby ved Ringsted-Næstved-banen vokset op til et anseligt byområde.

Kirken i Herlufmagle er meget anselig – og meget ejendommelig. Af den oprindelige romanske kampestenkirke er der ikke meget tilbage. I 1400-tallet har man gennembrudt skibets nordmur og tilbygget et nyt, lidt smallere skib, skilt fra det oprindelige ved arkader. Efter 1500 ombyggedes koret, så det blev et langhuskor med en midtpille. Tårnet blev ombygget i renæssancetiden, og syd for korpartiet byggedes gravkapel for slægten Daa på den i nyere tid nedbrændte herregård Ravnstrup. På korets brede østvæg midt for det af arkaderækken todelte skib, er 1951 af Rudolf Rud-Petersen og Birgitte West malet kalkmalerier. Tidligere altertavler er op-hængt i gravkapel og tårnrum. I gravkapellet står sarkofager af Wiedewelt og der er et sandstensmonument med portræt fra 1634 over Claus Daa.

Susåen ved Gunderslevholm

Efter et lille sving ad hovedvejen mod Næstved går turen over moseland til *Skelby*. Når vi her genser *Suså*, har den været på sin lange rundtur fra Broksø gennem Veterslev og gennem Ty-

strup-Bavelse søerne, og den er nu som et blidt flodløb mellem Skelby og Gunderslev. Herfra sætter den kurs nogenlunde lige mod syd. Men før den når sit udløb har Suså gennemløbet 87 km – og er i luftlinie kommet kun 17-18 km fra sit udspring i Tingerup Tykke syd for Kongsted.

Skelbys hvide kirketårn ses på afstand, men vejen fører ikke forbi denne kirke, men gennem byen og en allé og over åen – vejskilt Rejnstrup – til den kirke, der ligger over for Skelby på den anden side af åen, *Gunderslev kirke*. Ikke noget andet sted i landet ligger to kirker så tæt ved hinanden. Fra broen over åen har man et smukt kik til begge sider. Den brede å er sejlbar for både og kanoer og kajaker, og bag kirken når Gunderslevholms park til åbredden.

Mellem store kastanjetræer ved vejen ser man Gunderslev kirkes hvide mure og røde tag. En lang kirkegårdsmur hegner den og skiller den fra nogle bygninger ved åbredden.

Kirken er i sine omgivelser præget ikke alene af åløbet, men også af den herregård, der med bygninger og park omgiver den, og som den fra gammel tid har været nær knyttet til.

Den romanske kirke er af kampesten, men med senere tilbygninger. Fra renæssancetiden er gravkrypter under dens kapeller, og dens inventar er præget af indskrifter og våben for Gunderslevholms skiftende ejere af adelsstanden. Træskærerarbejder er af Abel Schrøder, deriblandt døbefont med himmel og korgitteret. En degnestol er fra omkring 1550. Her er prægtige epitafier og figursten, bl.a. over medlemmer af Gøye-slægten. I gravkammeret under Søndre kapel står fem af slægten de Neergaards kister.

Kirkeområdet støder umiddelbart op til *Gunderslevholm*. I tidlig middelalder blev der opført en borg ved Suså. Voldstedet ligger nu gemt i sivskovene ved bredden. Borgen hed Gunderslevholm allerede i 1345. Mange kendte slægter, bl.a. Brok, Gøye og Krabbe, har været knyttet hertil før godset blev købt af Carl Adolph von Plessen og indgik i slægtens meget omfattende fideikommissgodser. Hovedbygningen fra 1729, er et lyst og venligt barokpalæ, men ændredes i det ydre i 1787 til klassicistisk stil med sandstensdekorationer. De hvide avlsbygninger, delvis i bindingsværk, er også fra 1729.

I 1803 blev Gunderslevholm købt af Peter Johansen Neergaard og har siden tilhørt denne slægt.

Syd om herregården fortsætter vejen til Rejnstrup ved landevejen fra Fuglebjerg. Et interessant område for dem, der til fods vil udforske det nærmere. *Borup Ris* ligger mellem landevejen og Bavelse Sø øst for den indhegnede skov Dyrehaven. I løbet af 1950'erne udgraves her i terræn med skov, krat og overdrev en dansk middelalderlandsby. I 1959 fandt man ca. 10.000 potteskår og konstaterede tomter af to gårde ældre end landsbyen, der blev forladt i 1200-tallet. Dens område, ca. 600 tdr.l., har i agerskellenes stenrækker spor af den middelalderlige opdyrkning. Siden har en del af terrænet som overdrev ligget så urørt, at det valgtes til optagelsen i sin tid af Preben Franks oldtidsfilm.

I Dyrehaven er en stor og smuk langdysse bevaret. *Grundtvig* blev på en fodtur 1808 sammen med Chr. Molbech så stærkt grebet af Nordens oldtid og dens storhed og skrev om denne langdysse, som man dengang troede var et gammelt offersted, digtet »Gunderslev Skov«.

Forbi sydøstenden af Bavelse Sø når vi gennem smukt og venligt landskab en lille sidevej, der fører til Bavelse kirke og herregården *Bavelse*. Det er en lille enhed uden for alfarvej, men de ligger dog adskilt ved bevoksning. Herregårdens hovedbygning og avlsgård hører derimod harmonisk sammen. En kort allé fører fra kirkepladsen derind. Gården ligger usædvanligt smukt på en skrænt ned til søen i et landskab med store, åbne marker, søerne og skovene. Her har ligget herregård siden tidlig middelalder. Rigsråd Jacob Ulfeldt byggede her et af sine slotte omkring 1580; det blev i 1700-tallet erstattet af en bindingsværksbygning, der stod til den nuværende gulkalkede hovedbygning blev opført 1846.

Bavelse og Næsbyholm har i over halvtredje hundrede år haft fælles ejere, og under godserne hører hele østsiden af de to søer med bl.a. den prægtige *Næsbyholm Storskov* med sin rige afveksling i terræn- og vækstforhold. Undervejs til Næsbyholm kommer man forbi en indgang, hvorfra man kan gå gennem skoven, der er rig på oldtidshøje. Et godt udsigtspunkt er »Hedtofts Høj« nær Tystrup Sø over for Hørhaven.

Fra hovedvejen drejes til venstre mod Næsby, en gammel landsbybebyggelse om en kirke. Herregården *Næsbyholm* lå oprindeligt her, men flyttedes til et sted nærmere Tystrup Sø og Suså, og her

opførte rigsråd Steen Brahe, yngre broder til Tyge Brahe, 1585 en renæssancebygning i to stokværk omgivet af en voldgrav. Dette Næsbyholm nedbrændte 1932, en ny hovedbygning blev også hjem-søgt af ildebrand og 1948 byggedes det nuværende Næsbyholm i den tidligere renæssancestil og med korte sidefløje.

Man kører dertil ved at følge vejskilt fra Næsby. Og man kommer forbi den meget smukke park.

Store dele af godsområdet, hvis ejere er lensbaron Eiler Holck og baron Mogens Holck, er fredet, men skovveje tilgængelige til fods. Til visse tider er der også adgang til slotsparken, der er anlagt på kuperet terræn med skoven som baggrund. Også ude fra vejen kan man få et indtryk af plæner med fritstående træer og trægrupper og romantiske hvide broer over kanaler.

Motorkørsel mod afgift er tilladt ad vejen, der fører til *Fiskerhuset*. Det er et idyllisk gammelt hus på det næs, der har dannet sig, hvor Suså løber ud i Tystrup Sø – det næs, der også har givet navn til herregården. Her er meget smukt ved dette å-udløb og det er et populært udflugtsmål – med sommerrestaurant.

Når vi er tilbage i Næsby kan man, hvis man vil afkorte turen køre ad Næsby Bro over Susåen mod Sorø eller om ad den berømte Fjenneslev kirke til Ringsted og her støde til ruten. Ellers køres til Tyvelse og her drejes til venstre mod *Vrangstrup* for at standse ved en kirke af usædvanlig karakter. Det er en beskedne lille kirkebygning med meget skæv grundplan i den romanske del. Den har ikke egentligt kirketårn, men over våbenhuset har den fra 1700-tallet et lille, pynteligt bindingsværkstårn. Kirken har mange interessante gotiske kalkmalerier, der ligesom træskærerarbejder fra Abel Schrøder i inventaret giver det intime lille kirkerum en egen stemning.

Nær kirken løber Suså og den får ny vandforsyning fra Ringsted Å, der her forenes med Suså.

En bronzealderhøj, der hæver sig nord for Susådalen, hedder Hagbards Høj. Sagnet sætter den i forbindelse med folkevisen om Hagbard og Signe.

Fra Vrangstrup følges vejen langs sydsiden af Susådalen til landevejen, der gennem et dramatisk fald i terrænet mod ådalen fører over åen ad Veterslev Bro. Fra landevejen, der fra landsbyen Høm i

lige linie fører mod Ringsted, tegner købstadens profil sig på lang afstand.

Skjoldenæsholm-skovene

Ruten på kryds og tværs gennem Midtsjælland er lagt, så man eventuelt kan begynde eller afslutte den i Ringsted.

Fortsætter vi gennem Ringsted ved at følge hovedvejspilene til Holbæk-vejen, er Osted udgangspunktet for et kryds gennem meget naturskønne egne, indtil vi ved Brorfelde sætter kurs sydpå.

I Osted køres til venstre mod Kirke Hvalsø, så vejskilt Hvalsø og straks efter mod Særløse, men før landsbyen mod Ny Tolstrup. Det er et særpræget landskab, man her er kørt ind i. *Særløse Overdrev* og *Hejede Overdrev* er rester af de græsningsarealer, der endnu for halvandet hundrede år siden hørte til landsbyerne til græsning. De er nu fredet mod ændringer. Med deres køer i skygge under trægrupper, med slåen og tjørnebusk og uregulerede græssletter er egnen kun almindeligt kendt gennem vore klassiske landskabsmale-re.

Når vejen har nået skoven, går der i Ny Tolstrup en sidevej til Aunstrup. Fra en stor P-plads ved Aunstrup Sanatorium kan man ved at følge Statsskovdirektoratets afmærkninger i folderen om Bidstrup skovdistrikt til fods finde frem til karakteristiske overdrevslandskaber fra landsbyfællesskabets tid.

Fra Ny Tolstrup køres gennem Mortenstrup til Skjoldenæsholm, gennem de dejligste skovpartier, ved hvis skovveje parolen er, at enhver er velkommen til fods!

Kort før herregården Skjoldenæsholm byder turen på en usædvanlig oplevelse. Ved vejen ligger med P-plads »*Skjoldenæsholm Sporvejsmuseum*«. Eller rettere sagt, her er station for det veterantog – i sin tid på Gribskovbanen – der kører besøgende til det interessante museum. En rigtig lille gammeldags jernbanestation, et »trinbrædt«, oplyser, at der køres maj-september på lørdage kl. 13-17, søn- og helligdage kl. 10-17.

Vejen går tæt forbi den prægtige herregård *Skjoldenæsholms* hovedbygning. Straks efter »Gårdsøen« er der sti til parken.

Hovedbygningen er opført i 1766 af Anna Joachimine Ahlefeld, der senere opførte også vestfløjen. Fra søens østlige bred er der

Fra sporvejsmuseet ved Skjoldenæsholm. Forrest en linie I fra Århus, bagved en schweizisk sporgvogn. John Sommer fot.

udsigt til en smuk bindingsværksbygning, »Grevindefløjen«, en rest af den gamle hovedbygning, der blev opført omkring år 1660 af rentemester Henrik Müller. I 1803 ombyggedes hovedfløjen og østfløjen opførtes i tilslutning til »Grevindefløjen«.

Et ældre Skjoldenæsholm var en borg på et næs i Valsøllille Sø fra før 1200. Skjoldenæsholm blev i 1784 købt af familien Bruun de Neergaard, i hvis eje godset siden har været, indtil 1970 med bolig i hovedbygningen, men i 1971-72 blev den ombygget til kursussejendom med alle moderne faciliteter.

Lidt efter Skjoldenæsholm viser et skilt til traktørstedet »Kuskehuset« inde i den meget bakkede skov. Man kan derfra eller fra en P-plads lidt længere fremme gå til *Gyldenløves Høj*, Sjællands højeste punkt, 126 m. Den er opkaldt efter Frederik 3.s søn Ulrik Fr. Gyldenløve, der 1683 blev ejer af Skjoldenæsholm. På en lille høj på toppen står en mindesten for fire unge mænd: »De gav deres liv i kampen for Danmarks frihed«. Udsigten er vidtstrakt vestpå, men ellers afgrænset af skoven.

Fortsætter vi ad landevejen, der går mod Stestrup, har vi i skoven på venstre hånd »Højbjerg«, der når 118 m o.h.

Vi drejer mod Valsøllille og kommer stadig gennem meget afvekslende og kuperet herregårdslandskab. Men det er jo også herregårdenes skove og marker, man glæder sig lige så meget over som over bygningsværkerne.

Efter en rødmalet ladevæg mod vejen ligger på højre hånd *Valsøllillegård*. På den anden side af vejen har man en yndefuld idyl med *Valsøllille* skovkransede sø. Midt i søen ligger en skovklædt ø.

Mod Haraldsted køres store strækninger gennem dejlige skovpartier. Hvor de hører op, står i et smukt lille anlæg umiddelbart efter et skovfogedhus, hvis avnbøghæk fortsætter som indramning, et højt, mørkt træ Kors. Kronen af en blodbøg danner tag over det. Det er et 4 m højt mindekors, sat af digteren Thor Lange med denne indskrift skåret i træet: »Hellig Knud Hertug. Død 7 jan. 1131«.

Når vi er kørt et ganske lille stykke videre ad vejen mod Haraldsted, ligger på højre hånd en gård, Espemosegård, og til højre for den, ca. 100 m fra vejen – og med offentlig adgang ad en sti langs gården – ruinen af en lille romansk frådstenskirke, 13 m lang. Det er *Knud Lavards Kapel*, bygget af store kvadre i de nu indtil ca. en meter høje mure. Efter sagnet udsprang der her en kilde.

Haraldsted er en smukt beliggende landsby nord for den langstrakte Haraldsted Sø, også kaldet Lange Sø. Resterne af Køge Ås følger søen øst for Haraldsted, og den ejendommelige Vrangeskov med forvredne bøgestammer går ned til bredden.

I Haraldsted standser vi ved kirken. Her møder vi på forskellig måde fortiden. En kongsgård, som har ligget her, er nok borte. Det var fra den, Knud Lavard red ud i vinternatten og blev snigmyrdet. En sten står til minde om den med indskriften: »Her stod Haraldsted Kongsgård. Tårn og Tinde Tid forøder, Fortids Minde Fremtid føder«. Kongsgården blev som overnatningssted for konger på rejse erstattet af det »Kongens Hus«, som stadig ligger her ved siden af den smukke præstegård med bindingsværk. Også en bystævnesten står her på pladsen foran kirken.

Haraldsted kirke har bevaret interessante minder fra den katolske tid. Berømt er dens høje, slanke monstranshus, et fornemt gotisk træskærerarbejde fra 1527. I monstranshuset opbevaredes i den

Den gamle helligkilde ved Gyrestinge Sø, hvor der i sin tid blev holdt kilde-
markeder. Sven Thoby fot.

katolske tid hostien, det til Herrens legeme forvandlede alterbrød, hvis fremvisning var messehandlingens højdepunkt. Monstranshuset står nu ved siden af renæssancealteret fra 1601.

Fra Haraldsted, »Kongens Haraldsted« som det i sin tid blev kaldt, skal vi vest på til Estrup med en velbevaret langdysse, Tinghøj, karakteristisk ved at der i midten står et stort asketræ. En sidevej går til Allindemaglegård. For interesserede er der mulighed for en nem afstikker forbi den til Allindelille Fredskov med meget sjældne planter, bl.a. gøgeurt. Men der må ikke køres og ikke plukkes.

I Kyringe er vi tæt ved *Gyrestinge Sø*, der ligesom Haraldsted Sø leverer drikkevand til København.

Ture i Midtjylland

Langs den sydvestlige bred af Gyrstinge sø breder sig den prægtige *Store Bøgeskov*, omfattende 350 ha. Man kan fra Kyrringe finde en lille vej ind til skoven eller køre omkring skoven til Kirke Flinteturp og derfra ind i skoven, der har flere køreveje og P-pladser. Særlig interessant er vejen forbi skovridergården Frenderuphus til et ældgammelt samlingssted ved en kilde, i sin tid med kildemærker. Skoven hører under Sorø Akademis skovvæsen, der har udgivet vejledning for kørende og gående. Ved kilden er man tæt ved Gyrstinge Sø. En spadseresti følger søbredden.

Hvis man foretrækker en genvej, kan der fra Haraldsted køres lidt mod Ringsted og gennem Gyrstinge til Store Bøgeskov.

Fra Brorfelde til Åmosen

Turen går videre gennem Vielsted og Nyrup. På Vielsted mark ligger meget højt i landskabet en af egnens mange oldtidsminder, en meget smuk runddyse.

Gennem Ugerløse fortsættes ad Holbækvejen og efter at have passeret vejskilt til endnu et Nyrup, er vi ved Brorfelde Skov – og foran et af Midtjyllands mest storslåede landskabsområder, *Brorfelde Bakker*. Lige for ser man på nogle af de højeste, nøgne bakketoppe Københavns Universitets »Stjerneby«. Der skulle findes den mest ideelle plads til et nyt observatorium, og det blev her, man byggede det i 1947. Meridianbygningen med grøn kuppel på den højeste top mod vest, 90 m høj, et par andre instrumentbygninger, hovedbygning, værksted og astronomboliger m.m. Alle bygninger er opført, så de bedst muligt falder sammen med landskabet.

Til højre kører vi ind gennem Brorfelde Skov forbi gården Sofieholm til Tjørnede og drejer i bakkelandet mod Algestrup og til venstre mod Igelsø gennem grusgravningslandskabet Grøntved Bakker og standser på P-pladsen ved *Maglesø*. Den ligger som en bjergsø dybt nede til venstre for vejen, medens der lidt længere fremme går sti op til Mørkemose Bjerg. Der er en højdeforskel på 48 m fra søen til »bjergtoppen«.

Maglesø er en smuk oplevelse på alle årstider. Det er ikke en idyl, men et yndefuldt, sjællandsk landskab med marker på skråningerne ned mod søen, der ellers er omgivet af skov. Mørkemose Bjerg er 106 m højt. Udsigten herfra er til alle sider overvældende.

I Igelsø støder vi til Holbækvejen, men fortsætter et lille stykke til højre over den til Mogenstrup, stadig i prægtigt bakkeland, og kører over Søndersted til den anseelige by *Undløse*. Har man mulighed for det, skal man her give sig tid til at se den interessante og meget skønne kirke. I valdemarstiden, i slutningen af 1100-tallet, er de ældste dele af kirkeskibet bygget. Tårn, våbenhus og kor er fra 1400-tallet. Altertavle og prædikestol er fra Abel Schrøders værksted, fra 1640'erne. Et gammelt pulpitur, der nu er orgelpulpitur, har denne indskrift: »Af tre kapeller, indviet til Sct. Laurentius, Oluf og Anna er denne helligdom bygget under pavedømmet og under forsæde af de højjædle herrer Otto Krabbe og Johannes Bagge, restaureret 1686«. I våbenhuset er mindetavle af H.V. Bispen over H.F.J. Estrup, rektor for Sorø Akademi og ejer af Kongsdal. Sønnen konsejlspræsident J.B.S. Estrup, der døde 1913, ligger begravet på kirkegården ved tårnets sydvestre hjørne.

Undløse kirkes kalkmalerier har dog navnlig gjort kirken kendt i nyere tid. I middelalderen var den valfartskirke. Bortset fra rester af romanske og tidligere gotiske billeder er der på hvælvinger otte prægtige kalkmalerier, der skildrer kirkeårets hovedbegivenheder fra Jesu fødsel til opstandelsen og himmelfarten – med Kristi fodaftryk på klippen – og helligåndens udgydelse.

I Undløse præstegård, hvoraf ses en stråttækt længe syd for kirken, skrev præstesønnen *Valdemar Rørdam* digtsamlingen »Den gamle Præstegård«.

Fra Undløse skal vi mod Mørkøv for at standse ved den prægtige gamle renæssancegård *Kongsdal*, der fra 1835 blev overtaget af slægten Estrup og siden har været i dens eje. Herregården, der er en af Sjællands ældste, ligger i en dal ved den 86 m høje Simmerfeld Banke. Dens hovedbygning er fredet i klasse A.

Den borgagtige herregård har næppe ændret sig meget siden *Marsk Stig* gik over dens voldgrave. Dens historie går tilbage til Absalons tid, og den har tilhørt flere ejere af Hvide-slægten. Efter Marsk Stig fulgte hans søn og sønnesøn, der – som sjælesørgergave – overlod godset til Antvorskov Kloster. Dengang havde det endnu sit gamle navn Tygestrup. Efter reformationen kom det under kronen og fik senere sit nuværende navn; blandt ejerne før Estruppernes tid var Christoffer Gabel og Casper Bartholin til Hagedstedgård.

Årstallet 1598 står på hovedbygningens vestfløj. Sit nuværende udseende fik den ærværdige trefløjede hovedbygning ved en restaurering i 1880. Portindgangen er i nordfløjen, der antagelig som andet byggeafsnit fjøjedes til vestfløjen sammen med et højt ottekan-tet trappetårn.

I det dejlige landskab, præget af skov og bakker og stadigt nye overraskelser følger vi nord for Kongsdal en stærkt bugtet sognevej til Skamstrup. Højdedraget fra Brorfelde Bakker strækker sig over Skamstrup til Bjergsted som en halvramme om Åmosens vældige flade i syd.

Hvis man ved en lille omvej vil se det skønne hvide, rødtagede slot Torbenfeld med voldgrave, tårne og kamtakker, tre store fløje, hvis ældste del er fra omkring 1350, fortsættes fra Kongsdal omtrent til Mørkøv, en vej går her til Skamstrup.

Skamstrup kirke er kendt for sine kalkmalerier. Også prædikestolen fra 1584 er en sjældenhed. En herskabsstol over for prædikestolen har årstallet 1584 og våben for Anna Rosenkranz til Torbenfeld.

Lidt sydøst for kirken byggedes 1872 en mølle på voldstedet for en middelalderlig borg med voldgrave og ringvold.

Sydvest for byen ligger en imponerende bakketop *Knøsen*, 99 m o.h. Men hele egnen ved Skamstrup er præget af bakketoppe, flere over 80 m høje. Det er særprægede, lagdelte »fladbakker« af materiale afsat af rindende vand i istidens gletcherrande.

Fra Skamstrup skal vi ad den gamle – og eneste – rute over *Åmosen*. Indtil for nogle få årtier siden Sjællands største mose. Den 36 km² store flade var »rigtig« mose til en afvanding og grundvandssænkning på 1,5-2 m i 1950 begyndte. Da den 62 km lange *Halleby Å*, der på en strækning af 16 km løber gennem Åmosen, i 1938 var blevet uddybet, var det dog blevet muligt for Nationalmuseet at begynde en undersøgelse af mosen ved udgravninger, samtidig med at man pumpede vand op fra hvert hul, man gravede.

Moserne har gemt, hvad der blev dem betroet. Men de har også gemt sporene af deres udnyttelse. Og Åmosen er med sin udstrækning i areal og tidsafsnit enestående.

Vi kører mod *Skellingsted*. Ved et stråtekt hus efter en lille skovstrækning kommer vi forbi en langdysse, en skibssætning med meget store og tætstående sten. Men det er et nyere bygningsværk i

Inden den store afvanding og grundvandssænkning på indtil 2 m satte ind i Åmosen i 1950, var dette 36 km² store fladeområde Sjællands største moseareal. Herfra stammer nogle af de fineste fund fra dansk stenalder. Det er her, arkæologer og geologer har afdækket Kongemose-kulturen og den for den tidlige landbrugshistorie så vigtige Muldbjerg-boplads. Sven Thoby fot.

forhold til, hvad mosen åbenbarede.

Ved Skellingsted Bro er vi lidt vest for den ældste boplads, i den del, der hedder Kongemosen. Kongemose-kulturens mennesker levede i den ældre stenalder mellem ca. 6000 og 5200 f.Kr. Blandt andre kulturerpoker er den, der knytter sig til fund nær gården Bodal, efter dens ejer betegnet som Muldbjerg boplads.

Med afvanding, tilgroning og dybdepløjning blev Åmosen sløjfet som arbejdsmark for videnskaben. Under 2. verdenskrig hentedes i moseområdet store mængder brændsel. Nu kører man mellem marker og levende hegn og trægrupper over den ret ensformige flade til Kongsted med kønne gamle landsbyhuse ved Mosens sydrand og gennem Niløse til *Dianalund*. Lidt til venstre ved hovedvejen mod Stenlille ligger her som en særlig bydel Kolonien Filadelfia. Det er en selvejende institution, grundlagt 1897 af lægen Adolph Sell til gavn for epileptikere, sindslidende og nervøse. På kristent grundlag gives her hospitalsmæssig behandling og pleje. Omkring en smuk, hvid kirke fra 1911 ligger et utal af store og mindre

bygninger: administrationsbygning, hospitalsbygninger, laboratorium, diakonisseskole, epilepsiafdelinger, medarbejderboliger m.m., og Filadelfia omfatter også et stort nervesanatorium.

Gennem Sorø-egnen

Fra Filadelfia skal vi til Tersløse og standse på P-plads ved kirken og ved *Tersløsegård*. Med gamle lindetræer ved indkørselen til den smukke bindingsværksbygning.

Ludvig Holberg forstod at bruge de penge, han tjente som forfatter og forlægger. Da han i 1745 købte Tersløsegård med tilhørende kirke og bøndergods, ejede han nok til at kunne oprette et baroni.

Tersløsegård var som herregård af beskedent ydre. Det er et trefløjet etplans anlæg, opført 1737 med noget yngre sidefløje. Men gården har en lang historie helt tilbage til 1200-tallet. Den ejedes 1230 af Esbern Snares datter og var i mange år i Grubbe-slægtens eje. For Holberg var det nok afgørende, at han var blevet baron, men han opholdt sig en del på Tersløsegård og var interesseret i samtaler med bønderne. Han var dog især optaget af ungdommens uddannelse og i 1754 skænkede han Tersløsegård til Sorø Åkademi. Et par år senere fik det dengang adelige akademi også hans øvrige ejendomme – »til offentlig nytte og for at have en monument efter min død«. Tersløsegård indrettede han til fribolig for »en skikkelig enke«. På et tidspunkt, da gården var i forfald, blev den 1905 købt af en bevaringskomité med gamle soranere i spidsen, og efter en restaurering har den siden 1917 været en selvejende institution, Den Holbergske Stiftelse Tersløsegård med museet »Ludvig Holbergs Mindestuer«. Der er adgang i sommerhalvåret, også til den hyggelige have.

Landevejen går videre til Bromme. Egnen her er meget smuk og man skal træffe et vanskeligt valg mellem to veje til Pedersborg. Landevejen går gennem den kønne og fredede *Bromme Plantage* og forbi Lillesø. Selv om dens vandflade kun er 15 ha, er der i skovkanten et populært lille badested. Kører man forbi kirken, en velbevaret romansk bygning af små kampesten, og følger vejen mod Ebberup – med herregården Ødemark – og så til venstre mod Krøjerup og Lyng, får man ad småveje en smuk tur langs den 81 ha store Maglesø med plantagen som baggrund og en lille ø som dekoration.

I *Pedersborg* må man lige efter den gamle præstegård med voldrester langs det nordre havehegn, standse ved foden af den høje og stejle bakketop, hvorpå kirken er bygget, en middelalderlig borgbanke. Kirkegården ligger i terrasser ned mod den 19 ha store *Pedersborg Sø*, skilt fra *Sorø Sø* ved Kongebroen med hovedvejen København-Korsør. Mellem *Pedersborg* og *Soerøen* skal engang have været en vandmølle-dæmning, der senere udbyggedes som vej-dæmning. På den anden side ligger *Tuel Sø*. Udsigten fra den fint restaurerede kirke er meget smuk.

Fra *Pedersborg* køres ind til *Sorø* og til højre ad hovedvejen, vejskilt *Halsskov*. Straks efter *Kongebro-dæmningen*, omtrent over for det kendte husholdningsseminarium *Ankerhus*, drejes til venstre mod *Skælskør* ad *Borød-vejen* gennem skov og langs *Sorø Sø* med udsigt til *Akademihaven* og forbi det gamle traktørsted *Parnas* med bådfart over søen.

Det er en skøn køretur med udsigt til skov til alle sider og den fortsættes til *Lynge Eskildstrup*. Her er vi ved »Sjællands hjerte«, som det hedder i turistsproget. Men før man fra *højdedraget* kører ned langs *Tystrup-Bavelse søerne*, kan der nord for disse gøres en interessant afstikker i meget skøn natur til *Vester Broby kirke* med berømte kalkmalerier.

Umiddelbart før landsbyen *Eskildstrup* ser man en møllesø og bag den en højtliggende gård, *Kongskilde*. På venstre hånd ligger gården *Frederikskilde* med jord ned til *Tystrup Sø*. Her var tidligere kro og en vandmølle, man ser rester af. *Zoologisk Have* benyttede i nogle år markerne under *Kongskilde*. Der arbejdes nu med planer om en friluftsgård.

Brat til venstre skal vi langs med *Tystrup Sø*. Først en herlig hulvej, der bugter sig langs *Kellerød Skov*, så en storlået udsigt over søen og dens skovklædte bredder mod nord og øst – og nær *Susåens* udløb *Fiskerhuset*. Den højtliggende hvide *Tystrup Kirke* tager sig bedst ud i landskabet set fra højderne nord for søen. Vi kører gennem lidt af byen. Neden for den næste landsby, *Vinstrup* ligger nær søen et voldsted og man har konstateret fundamenter af en middelalderlig hovedgård.

Efter *Vinstrup* viser skilt til *Hørhaven*. Fra en P-plads med kort-tavle kan fortsættes til fods til markskråninger mod *Tystrup Sø* over

for Skjoldenæsholm-skovene, og fra udsigtspunktet Bavnen er en uforglemmelig udsigt. På det næs, hvor den langstrakte sø tager mere vestlig retning, ligger en gård, Hovgården. Her skal have været et vagttårn over for den i ældre tid trafikerede Suså's udløb.

I 1961 blev der i Hørhaven bygget et sommerhus med kontor for udstykning af de smukt beliggende arealer på bakkehældet til sommerhuse. Det gav anledning til en naturfredning, der med planer om et naturpark-område i søernes meget smukke og forholdsvist uberørte omegn efterhånden fik et omfang på godt 3.000 ha. Heri indgår skovstrækninger med mellemliggende herregårdsmarker og mindre landbrug, hvortil kommer søernes vandareal på ca. 750 ha.

Vejen langs søernes vestside fører videre forbi den tidligere Tase vandmølle og op til Dyrehaven med traktørstedet »Røde Hus« i skovbrynet. Der er kun et kort stykke at gå til søbredden – med skønne udsigter undervejs.

Tystrup-Bavelse søerne ligger som langsøer i en lavning, der er en del af en tunneldal tværs gennem det nordlige Sydsjælland – og Suså har fundet vej igennem dem. Tystrup Sø dækker 6,6 km² og er ved en lavvandet tærskel delt i to bassiner med dybder på indtil en snes meter. En smal passage ved en tange forbinder den med Bavelse Sø, der er 0,9 km².

Fra Røde Hus kører vi et lille stykke i Dyrehaven, så ad landevejen mod Fuglebjerg syd om Kastrup Storskov og drejer til højre mod *Haldagerlille*. Kirken her – fra omkring 1300 – er ejendommelig ved at det lave tårn er uden forbindelse med skibet. Kirken var i øvrigt i 1555 beordret nedrevet og materialet skulle bruges i Tystrup. Men den blev altså stående.

Vi krydser Skelskørvejen og over Ravnebjerg kommer vi til herregården *Skovsgård*. Her knejser en vindmølle. Gården har gulkalket mur med brunt bindingsværk, men hovedbygningen er hvid.

Umiddelbart vest for hovedvejen Fuglebjerg-Slagelse er vi igen ved en herregård, *Gyldenholm*. Og den har en interessant historie.

Hvide-slægten ejede landsbyerne Gimlinge og Gimlingetorp, men testamenterede dem i begyndelsen af 1200-tallet til Sorø Kloster, som anlagde en ladegård. En ny gård på stedet kom under Antvorskov Kloster, derefter under kronen. Ved en auktion i 1774 blev den solgt til kancelliasessor Anders Dinesen, der oprettede

hovedgården Gyldenholm. Den fik dette navn på grund af nogle særligt frugtbare jorder, som kaldtes »guldager«. Dinesen opførte en hovedbygning, der 1864 afløstes af den nuværende bygning i to stokværk i norditaliensk teglstensstil. Den fik højt tårn med vægtergang om en åben lanterne. Den blev opført af arkitekt J.D. Herholdt for hofjægermester Charles A. Denis de Neergaard, i hvis slægt den stadig er.

DET VESTLIGE MIDTSJÆLLAND

Omkring Slagelse

Det midtsjællandske virvar af småveje bliver ikke mindre, fordi vi rykker lidt vestpå. Vi skal gennem landsbyen *Sørbymagle* med en af landets mest utraditionelle nonfigurative altertavler, rødmalet træ i flere nuancer, og ad hovedvejen mod Slagelse, til venstre mod Harrested og til venstre mod Gerlev.

Vi kommer forbi herregården *Falkenstein*. Gården hed oprindeligt Pebringe. Den blev hovedgård, da den i 1774 blev købt af G.F.D. Koës, der gav den navn efter sin hustrus familienavn Falk. Han byggede gården af materiale fra Antvorskov Kloster, som han ejede og nedrev. Blandt avlsgårdens bindingsværkslænger er en kæmpemæssig ladebygning.

I *Gerlev* finder man i byens udkant den kendte Idrætshøjskole, opført 1938.

Fra Gerlev går ved Idrætshøjskolen en vej ned over markerne til Vårby Å. Ved denne vej ligger oldtidshøjen *Rævehøj* med en velbevaret jættestue.

Vejen fra Gerlev mod Slagelse går over en vældig bakkerand ved *Slots Bjergby*. Her ligger to af landets største oldtidshøje. På grund af deres størrelse og det uforklarlige i, at de ligger så tæt ved hinanden, har man kaldt dem »Sjællands Jellinghøje«. Deres profil ses vidt omkring, og udsigten er fantastisk. Man ser ud over store dele af Vestsjælland og Store Bælt, og i klart vejr skal man kunne se Fyn.

At man har anbragt et fjernsynstårn som et tredje højdepunkt ved siden af tårnene, har unægtelig slået et slemt skår i de to ensomt liggende kulturmindes miljø.

Den sydligste af de to høje – og med 93 m o.h. den højeste – hedder *Hashøj*. Den er trigonometrisk station.

Galgebakken ved siden af blev i 1940'erne udgravet af Nationalmuseet. Fra gravhøjens senere anvendelse som galgebakke har man ikke blot fundet skeletter af et større antal personer, men også rester af selve galgen. Den sidste henrettelse på dette sted skete den 5. august 1847. Det var en mor og hendes 23-årig søn, der blev hals-hugget. Og en avisnotits kunne meddele, at henrettelsen blev udført »særdeles godt af skarpretteren for Sjælland«! Det var dengang en ikke så sjælden begivenhed. I de sidste 35 år før straffeloven af 1866 eksekveredes 38 af i alt 389 dødsdomme, i tiden derefter 4 af 47 dødsdomme indtil nyere tid.

De to høje blev fredet 1871. Det var de første fredede oldtidsmin-der på bondejord.

Landsbyen Slots Bjergby ligger lidt øst for det vældige bakkehæld. Milevidt ses kirkens hvide mure på kirkebanken. I 1300-tallet blev koret ombygget og senere fik de romanske bygningsdele flere gotiske tilbygninger.

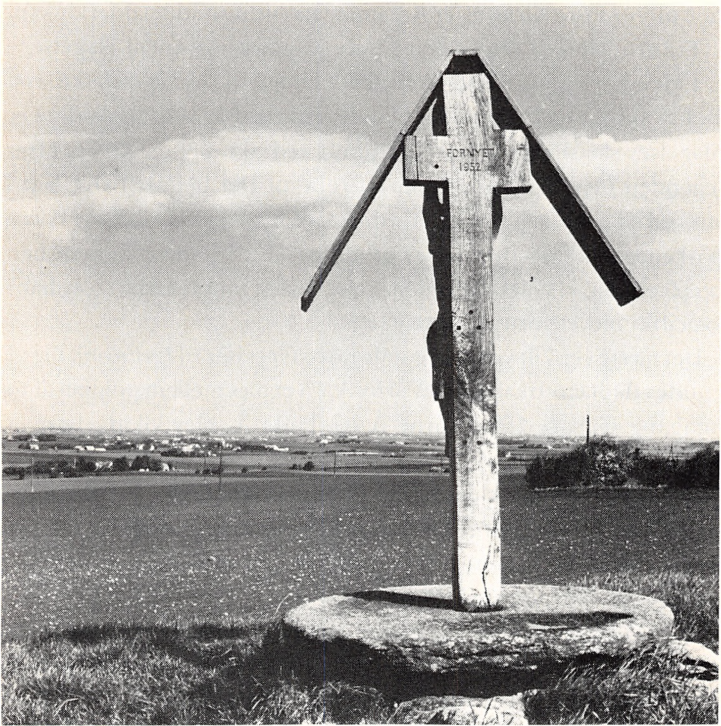
Turens næste mål er ruinerne af *Antvorskov Kloster*. Der er ikke langt dertil, Slagelse ligger neden for højdedraget, men på et vejkort kan de nye motorveje give spekulationer som spærrelinier. Vi har dog ikke store problemer her. Vi skal ad hovedvej E 66 til højre, så til højre mod Vordingborg, indtil vi ser vejskilt om ruinerne.

Det ret store område, der i dag udgør ruinerne af Antvorskov Kloster, er en malerisk idyl. Farverig og afvekslende at vandre rundt i. Og det er hovedsageligt bygningsrester fra klostrets ældste bygge-ri, der er tilgængelige.

Antvorskov Kloster var et af landets rigeste og mægtigste klostre. Det blev grundlagt ca. 1164 af Valdemar den Store og var Nordens første johanniterkloster.

Johanniternes hjemsted var Skt. Johannes Hospital i Jerusalem, et gæstehjem for pilgrimme og korsfarere, efterhånden sygehus, men også med en rytterafdeling, Johanniterridderne, hvori optoges Tempelherreordenen. I Danmark gjorde korsbrødrene hospital-tjeneste. Den lutherske reformator Hans Tavsén havde været johannitermunk i Antvorskov.

I årene 1580-89 ombyggedes Antvorskov til et firefløjet kongeligt slot. Her døde Frederik 2. Det blev nedrevet omkring 1816. Det giver et indtryk af klostrets gods, at da det i 1770'erne som rytter-

På bagsiden af Hellig Anders Kors ikke langt fra den gamle Korsørvej gennem Slagelse står at læse, at trækrucifikset til minde om Slagelses skyts-helgen Hellig Anders sidst er fornyet i 1952. Korset, der er fæstet i hullet i en gammel møllesten, er en tro kopi af det forrige fra 1762, der nu befinder sig på Nationalmuseet. Hvornår det første kors blev rejst på Hvilehøj eller Hellig Anders Høj vides ikke. Sven Thoby fot.

gods blev delt og solgt, var der jord nok til oprettelse af ni herregårde!

Ved en pløjning over ruinerne i 1887 stødte man på faste mure, og Nationalmuseet begyndte en i flere perioder fortsat udgravning – sidst under hårdt pres efter at gravemaskiner var gået i gang med anlæggelse af motorvej over en del af de gamle bygningsrester.

Løsfund fra udgravningerne kan ses i et lille museum. En kirkeklokke fra 1490, der hang i den i 1773 nedrevne klosterkirke, blev

ført til Vor Frue Kirke og er Københavns eneste middelalderklokke.

Fra Antvorskov følges den gamle Korsørvej gennem Slagelse.

Lidt uden for byen viser et vejskilt til højre til »Hellig Anders Kors«. Det er ikke noget almindeligt landevejskrucifiks. Hellig Anders er Slagelses skytshelgen. Han var præst ved Skt. Peters Kirke. Efter legenden blev han på en pilgrimsrejse til Det hellige Land ladt i stikken af sine rejsefæller, fordi han før afrejsen ville overvære påskemessen. Da han derefter havde lagt sig til at sove, vågnede han op på en høj, »Hvilehøj« ved Slagelse. Siden middelalderen er hans krucifiks blevet fornyet flere gange.

Det næste vejskilt ved den gamle hovedvej viser til *Trelleborg*. Og vi er ude i fladt landskab langs Vårby Å. På et næs mellem udløbet af to dengang sejlbare åløb, Vårby Å og Tude Å, blev vikingeborgen Trelleborg bygget.

Fra P-pladsen går man til det imponerende anlæg forbi rekonstruktionen af et af borgens vikingehuse, sådan som man fra først af havde tænkt sig, husene har set ud. Efter en nyere teori har svalegangens stolper været skråstivere.

Fra Trelleborg køres gennem Heininge og ad Hovvejen, en gammel herregårdsallé, til et bygningsanlæg af senere dato, til *Valbygård* nær landevejen fra Slagelse mod Øster Stillinge.

Valbygård er en af de herregårde, der opstod, da Antvorskov ryttergods stykkevis blev solgt. Den blev købt af J.M. Holten Castenschiold til Borreby og ejedes senere af P.C. von Stemann, indtil den 1846 blev købt af jægermester A.W. Bech, i hvis slægt den fortsat er.

Hovedbygningen fra 1855 er i to stokværk med kamtakkede gavle og tager sig meget smukt ud med parkagtig indkørsel med store træstammer. Midtpartiet er fremtrædende med tre fag med rundbuede muråbninger som indgangsportaler.

En lille vej går ud til hovedvejen Slagelse-Kalundborg. Fra den drejes til højre til Solbjerg og der køres videre i den frodige og bakkede egn oven for Tude Å-dalen, til vi er i Ørslev – men ikke det Ørslev, hvis kirke har den berømte dansefrise. Vi følger herfra landevejen stik nord og kommer til herregården *Kragerupgård* lidt til venstre for landevejen.

Kragerupgård har en skøn og slotsagtig hovedbygning med tre

store fløje omgivet af voldgrave. Nord- og sydfløj er fra 1627, men ombygget 1840. Midtfløjen er fornyet 1802. Det var den mest berømte blandt Kragerupgårds hyppigt skiftende ejere, kansler Christen Friis, der opførte hovedbygningen. Siden 1801 har herregården tilhørt slægten Dinesen efter at være erhvervet af justitsråd Jens Kraft Dinesen. Indkørselen er mellem dekorative stensøjler og lave buksbombhække før en bro med rækværk af småsøjler fører over den brede voldgrav til hvide fløje med røde tagsten.

Ved Tissø og Halleby Å

Fra Kragerup skal vi ad landevejen til trafikknudepunktet *Ruds Vedby* – med bymæssig bebyggelse, men først og fremmest med en herregård, *Vedbygård*, som har haft sin særlige skæbne.

De danske herregårde sætter så stærkt præg på vore landskaber ved deres tilliggende – vidtstrakte marker, trægrupper, stengærder og skove – og ved deres bygninger, at enhver må glæde sig, hvor det lykkes at sikre deres fremtid trods alle vanskeligheder. Også når en herregård kan bevares ved at gå over til at tjene et specielt formål – og ikke mindst når den giver fri adgang til park og omgivelser.

Vedbygård har haft denne skæbne. Den er i dag »Vedbygård Rekonvalescenthjem«. Men hovedbygningen tager sig stort set ud som da den var opført som middelalderborg med voldgrave, skydeskår og skytte loft. Nu blot omgivet af fred og hygge og sammen med voldgrav og park et sjældent præg af romantik.

På en auktion i 1738 blev Vedbygård købt af stiftamtmand Joachim H.J. Barner, og det blev stamhus. Han satte sig spor også i hovedbygningen ved at gøre sydfløjen til beboelse med gennemkørselsport. Den sidste af slægten Barner var Charlotte Storch, som blev gift med Sjællands biskop Peder Madsen, der døde 1911, hun døde 1917. Ved en restaurering i deres tid fik sydfløjens vestgavl tilbygget en bindingsværksskarnap ud mod voldgraven og dens svaner og parken. Ved en testamentarisk bestemmelse blev Vedbygård derefter en selvejende institution og rekonvalescenthjem i tilknytning til Diakonissestiftelsen.

Ruds Vedby kirke har altid været nær knyttet til herregården. I en hvælving under koret er begravelser for slægten Rud – med våben malet på korbhvælvingen. Til skibets nordside byggedes et meget

Fiskerbåde ved Halleby Å's udløb i den tallerkenformede, 1.329 ha store Tissø. Fra Tissø fortsætter åen sit bugtede løb ud til Store Bælt med udmunding nord for Reersø. Sven Thoby fot.

smukt mausoleum for slægten Barner, hvis kister nu står under gulvet, der er af norsk marmor. I tårnet er ligsten over to af Rud-slægten.

Når der i kirken ses en medaljon til minde om Thomas Kingo, er det fordi han i et par år var huslærer på Vedbygård.

Fra Ruds Vedby køres ad hovedvejen vestpå forbi landsbyen Sæby og til højre til den ensomt beliggende *Sæby kirke* ved det sydøstre hjørne af Tissø. Den ligger i en helt betagende ensomhed – og gemmer på en sjælden rigdom af kirkekunst. Kun herregården Sæbygård skimtes bag kirken og dens læbeplantning.

Sæby kirkes skib, kor og apsis er bygget af kampesten og frådsten i romansk stil, og kirken er så gammel, at dens ældste kalkmalerier er fra tiden 1150-75. Også blandt de ældste kalkmalerier er en frise i korbuen med medaljoner på blå bund. Man ser byzantinske hofda-

mer i strålende farver og med rige smykker repræsenterende de »dyder«, der angives i indskrifter. Kun »tålmod« kan dog nu læses.

Tissø er en tallerkenformet sø med en vandflade på 1329 ha. Det er Sjællands fjerdestørste sø. Den er ikke et kendt udflugtsmål, så naturen omkring den er ret uberørt. Man kan dog ikke helt give Achton Friis ret, når han i sin store Danmarksbeskrivelse siger: »Landskabet vest for Jyderup-skovene ender i den rene bedrøvelighed ved Tissø, landets kedeligste indsø, hvis flade og øde bredder synes at være tilholdssted for selve håbløsheden«!

Om ikke af andet, bliver »bedrøveligheden« i hvert fald brudt af det rige fugleliv, deriblandt sangsvaner og pibesvaner i stor mængde om efteråret.

Man må selv opleve Tissø ved en tur omkring den. Og med en vis ærbødighed må man betragte den sø, der er opkaldt efter guden Tir eller Ti og som har været betragtet som en hellig sø – hvad bl.a. fundet af et ofret sværd har bekræftet.

Fra Sæby kirke køres ad en lille vej syd om søen mod Hallenslev. Sydenden har flade mudderbanker, ellers er en stor del af Tissøs bredder bevokset med tagrør. Og mod syd er det rigeste fugleliv.

En del strandfugle som ryle, rødben, strandskade, klyde og dværgerterne yngler ved søen. Det gør også søfugle som toppet lap-pedykker, gråand, skeand, rørhøns og blichøns.

Blandt de mange trækfugle, man på andre årstider har lejlighed til at se, er grågæs og sædgæs – og sangsvaner. Her kan i vintermånederne være op til et par hundrede sangsvaner og indtil det dobbelte af pibesvaner. De har her deres eneste rasteplass på Sjælland. De skal komme fra det nordlige Sibirien, og de er underholdende for de få fastboende mennesker nær søbredden med deres hujende lyde og med deres vingeslag mod vandet, når de i store flokke starter. Nogle yngler i tilstødende moser, oplyses det. Men glæden over dem er ikke ubetinget. De er hårde ved gråænderne. Når ællingerne er kommet ud af æggene, har man kunnet se svanerne hente dem en for en og trække dem ved benene ned under vandet, indtil de er druknet.

Søens bredder er fredet, så man må en lille omvej ad køreveje. Vi skal gennem Hallenslev og fra landevejen til Bakkendrup og kører over *Halleby Å*. Efter at have gennemstrømmet Tissø fortsætter den

herfra i mange småslyngninger ud mod Store Bælt, hvor den udmunder nord for Reersø.

I det ellers ret ensformige landskab vest for Tissø har man nu foran sig to dekorative hvide kirker på hver sit lille højdedrag ud mod søen. Først *Store Fuglede* med en del bebyggelse og kirken på en bank, så langs kystlinien til *Lille Fuglede*, som har sin hvide kirke på en bakke, der skråner ned til søen. Udsigten herfra over sø og skov og højdedrag er modargument mod påstanden om kedsommelighed. Og straks efter er man inde på hovedvejen Kalundborg-Sorø, der følger den nordlige og østlige søbred. Den første oplevelse her er broen over Halleby Å's udløb i søen under en halvrund åbning og med kajplads i græskanterne for småbåde.

Østsiden af søen langs højdedragets fod og gennem skoven »Klinterkoven« med P-plads er det smukkeste og bedst kendte af Tissø-landskabet.

Umiddelbart syd for Sæby kirke skal vi ad en vej til *Sæbygård* og op over højlandet.

Gård og kirke har hørt nøje sammen. Noget tyder på, at kirkens vestende oprindeligt har været en romansk tårnbygning med herskabspulpitur i lighed med det, man bl.a. ser i Tveje Merløse. Sæbygårds historiske tid begynder, da den var ejet af Esbern Snare, som byggede Kalundborg kirke. Det kan også have været i hans tid, Sæby kirke blev bygget og udsmykket. Han døde på Sæbygård, ifølge traditionen på grund af et fald ned ad en trappe.

Blandt de mange godser, dronning Margrethe købte, var Sæbygård, som hun gjorde til et kongeligt len. I tiden derefter har her været mange skiftende slægter. Grevinde Hedevig Sophie Levetzow opførte i 1737 en ny hovedbygning til afløsning af en i 1647 bygget »Fruestue«. Den nye hovedbygning var enkel og fornem i Eigtveds stil. Den blev i 1968 erstattet af en moderne villabygning.

Fra Sæbygård kører vi gennem Ovtved og lidt skov og har så på venstre hånd *Kløveshøj*, et par km fra Tissø. På højen er man 100 m over havfladen og er omgivet af et vældigt panorama, mest spændende mod vest, hvor man ser Fyn bag Store Bælt.

Det langstrakte højland ser man herfra som en skranke mellem de to store flader, Åmosen og Tissø-egnen, en uigennemtrængelig hindring for Halleby Å, der måtte i en stor bue nord om højderne.

Vi kommer på højderyggen forbi herregården *Nørager* med en trefløjet hovedbygning i to stokværk. Jørgen Rud købte her i 1400-tallet en landsby og oprettede en hovedgård. Den nuværende hovedbygning er opført af greve A.G.E. Moltke i årene omkring 1870. Godset tilhørte hans slægt i hundrede år indtil 1937. Omkring 1950 indrettedes hovedbygningen til herregårdspension.

Herfra køres ad småveje til endnu et par herregårde. *Selchausdal* nær Tissø ved Klinteskoven var indtil 1799 en hovedgård ved navn Gundetved. Den blev 1791 overtaget af Chr. A. Selchau, i hvis slægt den var til 1914. Hovedbygningen fra 1856 består af en midtfløj og to korte sidefløje i renæssancestil, tegnet af J.D. Herholdt. En gammel voldgrav er bevaret. I 1940 lod H.O. Lange hovedbygningen restaurere.

Ad vejen gennem Buerup kommer vi forbi herregården *Kattrup*. Den blev som hovedgård af dronning Margrethe skænket til Sorø Kloster, men kom senere under Roskilde bispestol. Mellem to indkørselssøjler ligger hovedbygningen stilfuldt tilbagetrukket med åben udsigt fra nordsiden af højdedraget over Lille Åmose, et meget smukt landskab, som man også fra vejen ser ned over – med Halleby Å bugtende sig gennem mosen nordfra på sin omvej til Tissø.

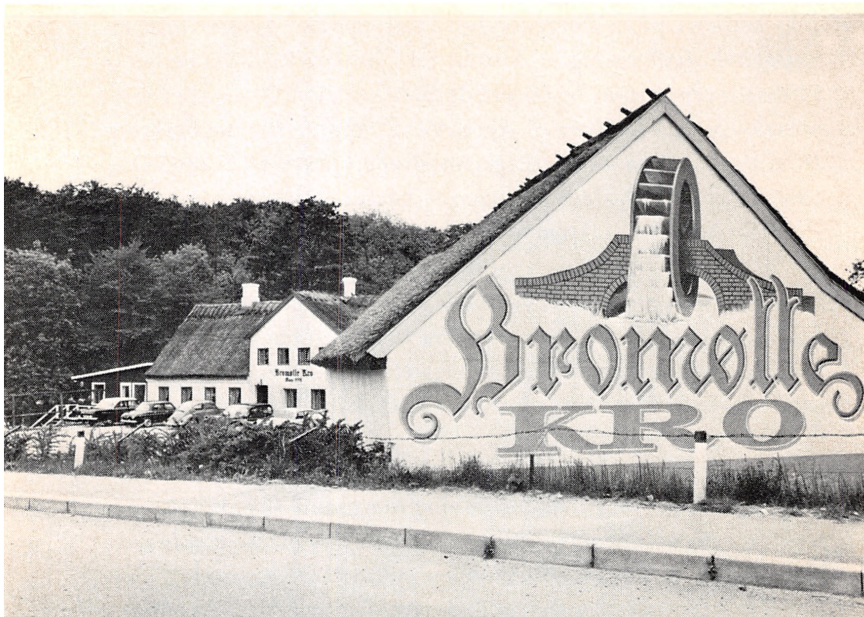
Kattrups tidligere hovedbygning blev nedrevet 1898, den nuværende, et palæ i klassisk stil, opførtes 1925 af greve U. Bernstorff-Mylius, i 1949 blev godset, hvoraf henved halvdelen er skov, købt af A.P. Møller.

En køn lille tur får man gennem *Halleby Ore Skov*, hvor man ad hulveje bugter sig ned på Åmosefladen og støder til hovedvejen mod Jyderup.

Vejen går over Halleby Å ved *Bromølle* med kroen og takstræet, der begge skal have aldersrekorder. Engang var her vandmølle. Den blev nedlagt 1777. Her blev så indrettet kro, og stedet var en charmerende idyl, indtil man i nyere tid gemte åen i betonrør, men smukt er her stadigvæk.

Fra den nye møllebro går vejen gennem dejlig skov op til den ejendommelige gamle valfartskirke i *Holmstrup*. Det er en usædvanlig stor kirke, treskibet og med meget rigt inventar, bl.a. dele af gamle altertavler fra sidealtre. På en bjælke over koret står en krucifiksgruppe og på bjælken er en latinsk indskrift, som i oversæt-

Den gamle Bromølle Kro ved Halleby Å er et yndet udflugtssted, ikke mindst i weekenderne. Oprindeligt var her vandmølle, som det antydes på facade-reklamen, men den blev nedlagt allerede i 1777. Sven Thoby fot.

telse siger: »Til ære for bekenderen Skt. Søren, som på dette sted efter Guds befaling ilede de dødelige til hjælp med guddommelige mirakler, er koret bygget«.

Nær kirken findes en af middelalderens berømte hellige kilder *Sankt Søren's Kilde*. Den ligger i dag på Kildegårdens område og har stadig en betydelig vandmængde. Langvejs fra strømmede folk til denne kilde for at blive helbredt, og rige gaver ofredes til Sankt Søren's Kirke. Som ved andre helligkilder afholdtes store kildemarkeder. Men de udartede efterhånden så meget med slagsmål og drikkeri og andre udskejelser, at de måtte forbydes.

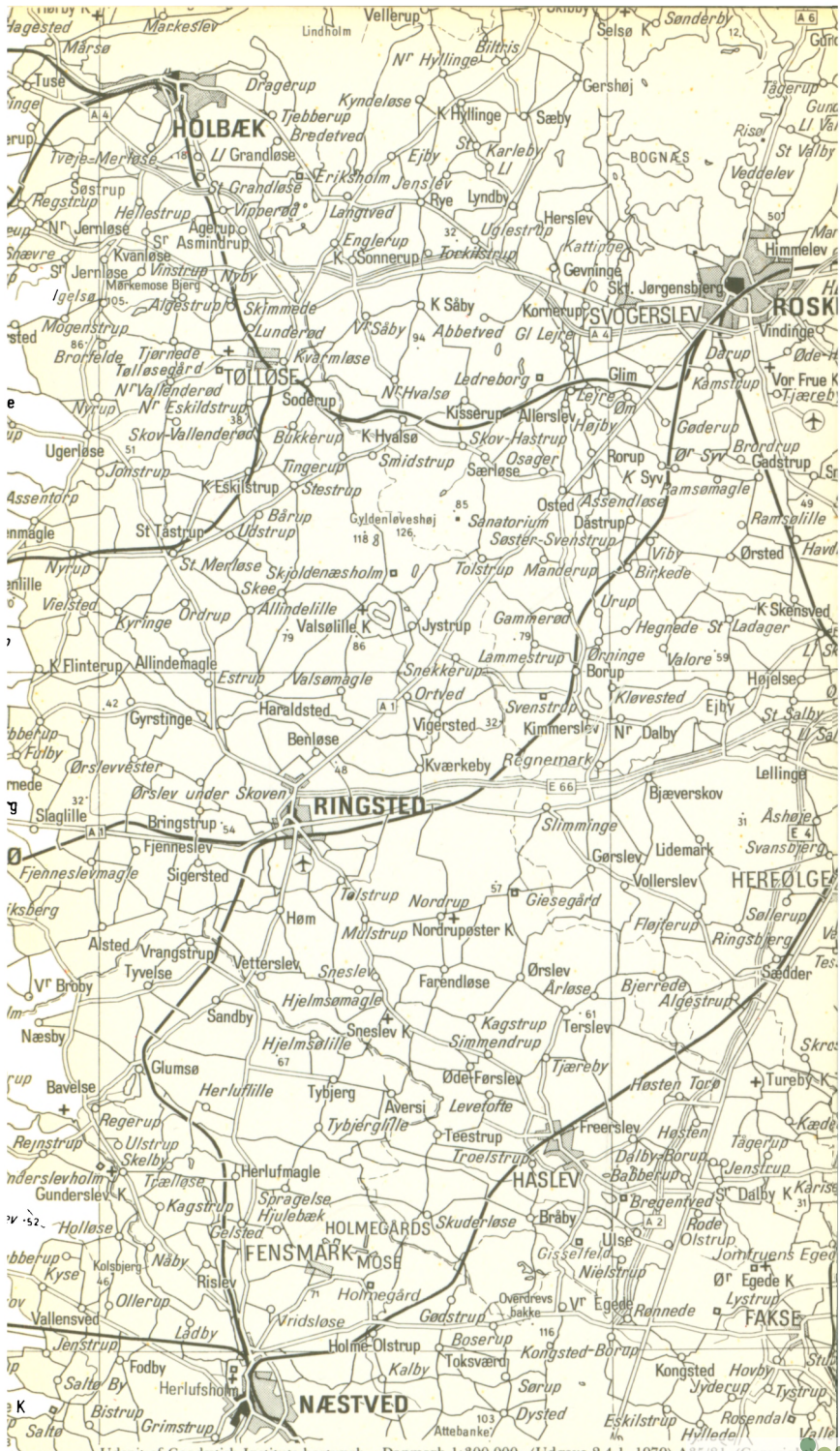
Nord for Holmstrup gav Halleby Å vand til fire af de nu forsvundne »Kongens 5 møller«.

Hovedvejen fortsætter til Jyderup.

Stedregister

- Aggersvold 52
Allindelille Fred-
skov 11, 125
Alslev 40
Alsted 38
Amtsstuegården,
Ringsted 86f
Ankerhus 96
Antvorskov Klo-
ster 44ff, 134
Aunstrup 122
Bavelse 47, 65, 120
Bavelse Sø 20, 120
Bavnehøj, Fjenne-
slev 28
Benløse Runding 85,
89
Bennebo Mark 33f
Bildsø 26, 35
Bjenede 53ff
Boeslunde 32
Borgbjerg Banke 32
Borup 112
Borup Ris 120
Breddysse 26
Bregentved 73ff, 114f
Bregentved Allé 114
Bringstrup 51
Broby Overdrev 77
Broby Vesterskov 27
Broksø 117f
Bromme 22, 130
Bromme Lillesø 20
Bromme Planta-
ge 16f, 130
Bromølle 141
Bromølle Kro 141f
Brorfelde Bak-
ker 126f
Brorup 95
Bråby 102
Dianalund 129f
Enemærket 31
Falkenstein 133
Farendløse 54
Fensmark Skov 16
Fensmark Skydeba-
ne 22
Fjenneslev 28, 38, 41,
53, 59
Frederiksberg 98
Freerslev 114
Fuglebjerg 26, 63
Fårdrup 31
Galgebakke 35, 134
Garbølle Mose
Gerlev 62, 133
Gierslev 35
Giesegård 113
Gimlinge 62
Gisselfeld 44, 68ff,
102, 115ff
Grimskærdysse 26
Grøfte 27f
Grå Får, Det 28
Gunderslev 119
Gunderslevholm 26,
65, 119
Gunderslevlille 26
Gyldenholm 132f
Gyldenløves Høj 52,
123
Gyrstinge 30
Gyrstinge Sø 28, 125f
Gørlev 38f
Hagbard og Signes Hø-
je 13f, 121
Hagelbjerggård 29
Hagestedgård 72
Haldagerlille 132
Halkensten 28
Halleby Ore Skov 141
Halleby Å 128, 138ff
Hallenslev 32
Haraldsted 35, 63, 83,
124f
Haraldsted Skov 41
Hashøj 35, 133
Haslev 50f, 99ff
Haslev-Freerslev
kommune 62
Hejede Overdrev 122
Hellig Anders
Kors 106ff, 135f
Herfølge 76
Herlufmagle 118
Hesede Skov 117
Hjelmsømagle 28
Holger Danskes Be-
gravelse 28
Holmegårds Glas-
værk 117
Holmegårds Mo-
se 15f, 23f, 29,
117
Holmstrup 58, 141f
Holte Allé 114
Horsedysse 26
Hotel Postgården,
Ringsted 87
Hotel Postgården, So-
rø 94
Hvilehøj 106, 108, 135f
Hørhaven 131f
Høsten Torp 35
Ingemanns Hus 94
Jørlunde 41
Kattrup 141
Kellerød 27
Kløveshøj 140
Kimmerslev Sø 112f
Knud Lavards Ka-
pel 41, 124
Knøsen 128
Kongedysse 26
Kongsdal 65f, 127f
Kongskilde 131
Kongsted 62
Kragerupgård 136f
Kuskehuset 123
Kvarmløse 35
Lange Sø 12
Lille Fuglede 140
Lillesø 16f
Loddenhøj 28
Lysholm 102
Maglesø 16f, 126
Molbechs Hus 94
Muldbjerg 25
Mullerup Mose 22f
Munke Bjergby 3
Mølsødysse 27
Mørkemose Bjerg 126
Mørkov 49
Mørup 72
Nordrup 33
Nordrupvester 62
Næsbyholm 65, 120f
Næsbyholm Stor-
skov 31, 36

- Nørager 65, 141
 Ordrup 50
 Ottestrup 62
 Pedersborg 33, 36, 54, 66f, 96
 Porsmose 29
 Præstemosen 33
 Reerslev 27
 Regnemark Banke 112
 Ridderbakkerne 13
 Ringsted 20, 42ff, 47ff, 52, 59f, 83ff
 Ringsted Lystanlæg 87f
 Ringsted Rådhus 90
 Rude Eskilstrup Mose 35
 Ruds Vedby 30, 137f
 Ryemarksgård 24
 Rævehøj 26, 133
 Røde Hus 132
 Råmosen 34
 Sandby 38
 Sandlynggård 33
 Sankt Bendts Kirke 59f, 83, 90
 Sankt Gertruds Kapel 85
 Sankt Hans Kirke 83, 85
 Sankt Jørgensgård, Ringsted 85f
 Sankt Mikkel's Kirke 63, 105ff
 Sankt Peders Kirke 105f, 107
 Sankt Søren's Kirke 142
 Schweizerpladsen, Slagelse 109
 SEAS 102
 Selchausdal 65, 141
 Sigerslev 26
 Simmerfeld Banke 127
 Skaftetelev 22
 Skamstrup 62, 128
 Skellingsted 128
 Skellingsted Bro 25, 129
 Skjoldenæsholm 122f
 Skjoldenæsholm Sportsmuseum 122f
 Skovsgård 132
 Skuderløse 117
 Slagelse 47, 49, 52, 105ff
 Slagelsedyssen 26
 Slangerup 85
 Slots Bjergby 32, 35, 133f
 Sludstrup 62
 Snesev 58
 Soer 91, 131
 Sorterup 58
 Sorø 49, 91ff, 131
 Sorø Akademi 48f, 94ff
 Sorø Amts Museum 94
 Sorø Husholdningsskole 96
 Sorø Kloster 44, 53, 55f, 92ff, 132
 Sorø Sø 131
 Sorø Torv 94
 Stenlille 50, 52
 Stoksbjerg Bro 22
 Store Bøgeskov 28
 Store Fuglede 140
 Store Valby 26
 Suserup Skov 14f
 Susåen 27, 117ff
 Svenstrup 111f
 Sæby 56f, 60f, 138
 Sæbygård 65, 138ff
 Særløse Overdrev 122
 Sønderkov, Sorø 28
 Sørbymagle 133
 Sø Torup Sø 115
 Teestrup 102
 Terslev 36, 102, 121
 Tersløsegård 72, 95, 130
 Tissø 17f, 36, 52, 65, 139f
 Topshøj 40
 Torbenfeld 2, 68, 71, 128
 Torskogård 22
 Trelleborg 36f, 110, 136
 Trollesgave 22
 Tuel Sø 98
 Tveje Merløse 41
 Tystrup Sø 131
 Tystrup-Bavelse søerne 65, 131f
 Tystrup Sø 27
 Ulkestrup 49
 Ulkestrup Lyng 23
 Ulse Sø 115
 Ulstrup 33
 Undløse 62, 126
 Unge Herrer's Gaard, De 94
 Urnes Gaard 94
 Valbygård 136
 Vallensved 63
 Valsøllille 124
 Valsøllillegård 124
 Valsømagle 31
 Vedbygård 68ff, 137
 Vester Broby 27, 60
 Vesterbygård 65
 Vestsjællands amtskommune 52
 Viby 31f
 Vielsteddyssen 28f, 126
 Villa Gallina 117
 Vrangskov 12f
 Vrangstrup 121
 Øde Førslev 58, 102
 Østerskov 28
 Åmosen 22f, 25f, 28, 34, 128f

Menstrup Bil Udsnit af Geodetisk Instituts kortværk "Danmark 1:300.000" (Udgave 2.4.1. 1979) A35/81. (Copyrigt)

